

TEVÂRİH-İ MÜLÛK-İ ACEM'İN ÇAĞATAYCA METNİ VE OSMANLICA TERCÜMESİNDE ALTA SIRALAMA

Hilal Oytun ALTUN*

Özet

Mevcut bilgilerimize göre Çağataycadan Osmanlıcaya yapılmış tercüme Nevâyî'ye ait iki mensur eserle bir mesneviden ibarettir. Bu eserlerden biri olan İran hükümdarlar tarihi konulu *Tevârih-i Mülûk-i Acem* 15. yüzyıl sonlarında yazılıp 16. yüzyılda Osmanlıcaya tercüme edilmiştir. İki metin, birleşik cümlelerin yapısı bakımından karşılaştırıldığında Çağatayca ile Osmanlıca arasında daha önce irdelenmemiş bazı farklar tespit edilebilmektedir. Bu farklar, iki metinde de yoğun olarak bulunan Hint-Avrupa söz dizimi kurallarına göre alta sıralanmış cümlelerde bilhassa dikkat çekicidir. Çağatayca metinde Hint-Avrupa modeli alta sıralamanın Osmanlıca tercümeyle oranla daha çeşitli işlevlerle ve daha sık kullanıldığı görülmektedir. Bazen Türkçenin zarf-fiil grupları ile Farsçanın bitimli cümleleri alta sıralamaya yarayan cümle bağlayıcıları bir arada kullanılmaktadır. Çağatayca metinde bu gibi melez yapıların örneğine rastlanmamaktadır, ancak Osmanlıca tercümede bu kullanımların farklı tipleri mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevâyî, Fenâyî, Tevârih-i Mülûk-i Acem, alta sıralama.

CLAUSE SUBORDINATION IN CHAGATAI TEXT OF *TEVARİH-İ MÜLÛK-İ ACEM* AND ITS OTTOMAN TRANSLATION

Abstract

According to our current knowledge, translations made from Chagatai to Ottoman Turkish consist of two prose works and a masnavi

* Dr., Jagiellon Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsü, hilal.altun@uj.edu.pl, ORCID: 0000-0003-0813-9843.

which belong to Nevâyî. One of these works *Tevârih-i Muluk-i Acem*, which deals with the history of Iranian ruler dynasties, was written at the end of the 15th century and translated to Ottoman Turkish in the 16th century. When the text is compared with its translation with regard to the structure of compound sentences, it can be seen that there are some differences between Chagatai and Ottoman Turkish that have not been examined before. These distinctions are particularly noteworthy in terms of clause subordination constructed according to Indo-European syntax which are found abundantly in both texts. In the Chagatai text, it can be observed that the Indo-European subordination model is used with more diverse functions and more frequently than its Ottoman translation. Sometimes subjunctors copied from Persian and the Turkic adverbial verbs are combined to subordinate the clauses to a superordinate sentence. There are no examples of such structures in the Chagatai text while various types of these hybrid forms can be found in its translation.

Keywords: Ali Şîr Nevâyî, Fenâyî, Tevârih-i Mülûk-i Acem, clause subordination.

I. Giriş

*Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ*¹ ve *Tevârih-i Mülûk-i Acem*², Nevâyî'nin birbirinin devamı veya bir bütünün parçaları olarak tasarladığı tarih konulu iki mensur eseridir. *Tevârih-i Mülûk-i Acem*'i dil tarihimiz açısından önemli kılan yönü ise Nevâyî'nin Osmanlıcaya tercüme edilmiş nadir eserlerinden biri olmasıdır.³ Sistematik düzeni ve üslubu ile tarihî şahsiyetler ansiklopedisi özellikleri taşıyan eseri Nevâyî, 1492'den sonra tamamlamış (Kaçalın, 2011, s. 845), Fenâyî de, tercümenin bilinen en eski nüshasının tarihine bakılacak olursa 1581'den önce Osmanlıcaya aktarmıştır (Altun, 2020, s. 62). Fenâyî'nin yaptığı tercüme hicri 1194'te Viyana'da *Târih-i Fenâyî* başlığı ile basılmıştır ('Alî Şîr Nawā'î, 1783).

Tek tük cümlelerin atlanmış olması dışında tercüme orijinal metne oldukça sadıktır. Aynı aileye mensup iki yazı dili arasında yapılan tercümenin dil özellikleri de her bakımdan kaynak metinle paralellikler göstermektedir. İki metnin karşılaştırılması, Çağatayca ve Osmanlıca arasındaki ses, şekil, sözlük bilgisi eş değerlikleri hususunda mevcut bilgilerimizi teyit etmektedir. Cümle

¹ *Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ* için bk. Türk, 2018, s. 1-74; Abik, 1993, s. 60-194.

² *Tevârih-i Mülûk-i Acem*'in Çağatayca metni şu çalışmalarda işlenmiştir: Türk, 2019, s. 1-49; Abik, 1993, s. 195-284.

³ Bilinen diğer iki tercüme Nevâyî'nin tezkire türündeki mensur eseri *Mecâlisü'n-Nefâis*'le (Türk, 2010, s. 395-408) Bursalı Lâmiî Çelebi tarafından genişletilmiş olarak Osmanlı Türkçesine aktarılan *Ferhâd ü Şîrîn* mesnevisidir (Esir, 2014, s. 39-64).

kuruluşu, özellikle de birleşik cümlelerin yapısı söz konusu olduğunda Çağatayca ile Osmanlıca arasında daha önce irdelenmemiş bazı farklar bulunduğu görülmektedir. Bu farklar, iki metinde de yoğun olarak bulunan Hint-Avrupa tipi alta sıralanmış cümlelerde bilhassa dikkat çekicidir.

Bu çalışmada iki metni, ana cümleye öge olarak katılan bitimli cümlelerle, fiilimsi grupları bakımından karşılaştırarak bu yapılarda ortaya çıkan sentaktik farklılıkların Çağatayca ve Osmanlıcaya özgü bir eğilim veya kuralı yansıtıp yansıtmadığını tespit etmeyi amaçladık. Noktalama işaretlerinin bulunmadığı dönem metinlerinde cümlelerin doğru anlaşılması, Türkçeye Farsçadan kopyalanmış Hint-Avrupa dillerine özgü cümle yapıları sebebiyle de zorlaşmaktadır. Çalışmamızın bir amacı da bu yapıların Osmanlıcaya nasıl aktarıldığının ortaya konmasıdır.

II. Alta sıralama

Çağdaş Türk lehçelerinde genel olarak fazla tercih edilmeyen Hint-Avrupa tipi alta sıralamanın sık kullanımı, incelediğimiz döneme ait metinlerin tipik sentaks özelliklerindedir. Türkçenin Hint-Avrupa dilleriyle teması neticesinde, bitimli cümleleri başka bir cümlenin ögesi hâline getirmeye yarayan bağlaçlar, cümle yapıları ile beraber Türkçe söz dizimine kopyalanmaya başlanmıştır. Farsçadan alınmış söz dizimi öğeleri ve cümle kuruluş şekilleri Türkçenin tarihî yazı dilleri olan Çağatayca ve Osmanlıca metinlerde bolca bulunmaktadır.

Eckmann'ın (1988) Çağataycada en sık rastlanan yardımcı cümleleri incelediği çalışmasında; şart cümleleri ve Hint-Avrupa dillerinin söz dizimi kurallarına göre alta sıralanmış cümleler sentaktik görevlerine göre özne, yüklem, nesne ve tümleç olarak tasnife tabi tutulmakta, alt ayırım ise yardımcı cümlelerin yapılarına ve anlamlarına göre yapılmaktadır (Eckmann, 1988, s. 31-58). Yine Eckmann (1966) bizim burada alta sıralama olarak incelediğimiz cümle tipini “Karışık cümleler” başlığı altında “Özne”, “Nesne”, “İlgi” ve “Zarf” yan cümleleri olarak dört gruba ayırarak ele almıştır (Eckmann, 1966, s. 202-215). Mansuroğlu (1955) ise genel olarak Türkçede yardımcı cümleleri inceleyerek bunları anlamları ve bağlaçlar bakımından tasnif etmiştir.

Hint-Avrupa dillerinde bitimli yüklemle sahip yan cümleler, sentaktik işlevlerine göre üç ana grupta incelenmektedir: sıfat işlevli (ilgi cümlecikleri), isim işlevli (tümleç yan cümleleri) ve zarf işlevli yan cümleler. Bu sınıflama çerçevesinde cümlelerin alta sıralanması bir derecelendirme konusu olarak kabul edilebilir (Aarts, 2006, s. 252). Şöyle ki zarf yan cümleleri ana cümle yüklemine zaman, sebep, amaç, tercih, karşıtlık gibi bilgilerle niteler ve cümlede fiil isteminin zorunlu kılmadığı bir öge olarak yer alır. Tümleç yan cümleleri, yüklem istemine doğrudan bağlı olan öğelerden biri olarak cümle-

ye katılır. İlgî cümlecikleri ise bir ögeyi oluşturan ismin veya isim görevinde bir yapının tamlayanı olarak görev yapar, bu sebeple de bir öge yuvasını tek başına dolduramaz. Diğer yandan tamlananın derin yapıda var olduğu ama yüzey yapıya taşınmadığı ilgî cümlecikleri isim işlevli bir öge olarak cümleye katılabilir.

Tevârih-i Mülûk-i Acem'in Çağatayca metni ve Osmanlı tercümesinde Türk ve Hint-Avrupa tipi alta sıralama tekniklerinden bir arada istifade edilmektedir. Latin yazı sistemine göre sola dallanan Türkçenin ve büyük oranda sağa dallanan Farsçanın alta sıralama teknikleri birbirlerinden farklıdır. Öncelikle, Türkçede bitimli cümleleri başka bir cümlenin ögesi hâline getiren serbest morfeplerin sayısı birkaç taneyle sınırlıdır (Johanson, 2013, s. 27). Tümleç yan cümlelerinin bir kısmı (1) ve *diye, gibi, için* vb.⁴ serbest morfeplerle ana yüklemle bağlananlar (2) hariç, Türkçe söz diziminde alta sıralama, yüklemle fiilimsilerle bitimsizleştirilmesi (3) suretiyle yapılır.

(1) “*Kaganlıg bodun erdim kaganım kanı? Ne kaganka eşig küçüg bérürmen*” tēr ermiş. (BK D9)

(2) a. *Yalawaçı, edgü sawı, ötügi kelmez tēyin* yayın süledim. (BK D39)

b. *Özüm kutum bar üçün* kagan olurtum. (BK K7)

(3) *Olurtukuma ölteçiçe sakınıgma* Türk begler bodun *ögürüp sewinip, toñutmuş közi* yügerü kördi. (BK D2)⁵

Orta devir Türk yazı dillerine Farsçadan kopyalanmış olan Hint-Avrupa modelinde ise bitimli cümleler, alta sıralama işlevli serbest morfepler yardımıyla ikincil hâle getirilerek bir üst cümlenin parçası durumuna indirgenir. İki söz dizimi arasındaki bir diğer fark da Türkçe sentaksta yardımcı unsurun ana unsurdan sonraya getirilmesi prensibine aykırı olarak Farsçada alta sıralayıcı bağlaçlar, yan cümleleri ana yüklemle sonraya yerleştirebilmektedir. Alta sıralama işlevli cümle bağlaçlarından bir kısmı Türkçeye Farsçadan kopyalanmıştır, bir kısmı da köken olarak Türkçe olmakla birlikte Hint-Avrupa tipi alta sıralamada kullanılmaktadır.

Biz bu çalışmada *Tevârih-i Mülûk-i Acem* ve tercümesinde söz konusu cümle yapılarını incelerken Osmanlıca metin için Kahire nüshasından (K) istifade ederek, nüshalar arasında farklılık olduğu durumlarda çevrim içi Viyana nüshasının (V) ilgili sayfasına bağlantı verdik. Çağatayca metin için ise eksik, silik, kopuk yaprakları bulunmayan Fatih nüshasını (F) esas aldık. Manzum

⁴ Bunların bir kısmı bazı araştırmacılarca birleşik zarf-fiil kabul edilmektedir. Konuyla ilgili görüşler için bk. Gülsevin (2001).

⁵ Örnek cümleler Orhun Yazıtları'nın Tekin (1998) yayınında sırasıyla şu sayfalarda geçmektedir: (s. 58, 62, 64, 76). 1 ve 2'deki yan cümleler ve 3'teki fiilimsiler eğik yazı ile; 2'deki edatlar altı çizili gösterilmiştir.

parçalarda vezin gereği cümle bilgisi kuralları esnetilebildiğinden metinleri mensur kısımlar üzerinden karşılaştırdık. İncelediğimiz yapıların sınırlarını belirlemek üzere bir işaretleme sistemi benimsedik. Buna göre:

- İlgili cümlecikleri ve bunlarla benzer işlevlerle cümleye katılan sıfat-fiil gruplarını köşeli parantez [],
- Tümeleş yan cümleleri ile cümlede fiil isteminin zorunlu kıldığı öğeler olarak yer alan isim görevindeki sıfat-fiil ve isim-fiil gruplarını açılı parantez <,
- Zarf yan cümleleri ile zarf-fiil gruplarını küme parantezle {} gösterdik.

İncelediğimiz yapılarla doğrudan ilgili olmayan cümle parçalarını ise normal paranteze () aldık. Tercümenin söz dizimi bakımından orijinal metne paralel olmadığı cümlelerle; ses, şekil ve sözlük bilgisi farkları da inceleme dışında tutulmuştur.

Çalışmamıza konu olan cümleler hakkında bir fikir vermesi açısından, aşağıdaki örnekte Türkçeye ve Farsçaya özgü yapıların bir arada kullanılışı ile bunların şekil ve anlam özellikleri izlenebilir:

<p>Ammā (1a) {çün ataları saltanat kılmay- dur êrdiler} ve (1b) {Keyhüsrev'ning oğlı yoğ cihetidin} {mülkni anğa bêrgende} êlge katığ kêldi. (2) {Çün ol bu işni angladı} êl bile andağ barıştı (3) {kim barça anı tilediler}. Mülk açmağının ciheti ol boldı (4) {iki oğlı bar êrdi}. (F731a/13-14)</p>	<p>Ammā (1) {çün ataları saltanat kılmamışdı ve Keyhüsrev'ün dağı oğlı yoğıdı} {mülki aña vericek} halka güç geldi ve (2) {ol dağı bu işi fehm êdüp} halkla bir vechle ma'âş eyledi (3) {kim cümlesi râzî ve şâkir olup cân u gönülden dilediler} ve mülk aç- mağınun ciheti ol idi (4) {kim iki oğlı varıdı}. (K9a/6-8, V9b/6-9)</p>
--	---

Osmanlıca metinde (1) ile işaretlediğimiz *çün*'lü yan cümlede, iki farklı sebep *ve* ile yan yana sıralanmıştır. Çağataycada ise iki farklı sebep, iki farklı yan cümlede gösterilmiştir: (1a) Farsça *çün*'lü yan cümledir; (1b) ile numaraladığımız örnek ise Türkçe söz dizimine göre yapılmıştır. (2) numaralı cümlelerde orijinal metinde Farsça, tercümede Türkçe söz dizimi tercih edilmiştir. Sonuç bildiren yan cümle (3) her iki metinde Farsça söz dizimi kurallarına göre *kim* ile işaretlenmiştir. (4) numarada ise sebep bildiren yan cümle ana cümleye *cihet* kelimesini niteleyen ilgi cümlecığı biçiminde bağlanmıştır. Aynı söz dizimi yapısı Çağataycada iki nokta işlevindeki *kim* bağlacı kullanılmaksızın oluşturulmuştur.

A. Türkçe söz dizimine göre alta sıralama

Karahan (2000, s. 17-19) Türkçedeki cümleleri yapı bakımından tasnif ettiği çalışmasında bir tek bitimli yükleme bağlanan öğelerle oluşturulan cüm-

leleri I. grupta dört tip olarak ele almaktadır. Bunlardan ilki basit yapıdadır: (I. 1.) *Ayşe okula gitti*. Bizim bu çalışmada “alta sıralama” olarak adlandırdığımız ve Karahan tasnifinde I. grup 2, 3 ve 4. tiplere giren cümle yapıları örnekleri ile şöyledir:

(I. 2.) *Ayşe koşarak okula gitti*.

(I. 3.) *Ayşe iyileşirse okula gidecek*.

(I. 4.) *Ayşe “Okula gideceğim” dedi*. (Karahan 2000, s. 19)

Fiilimsi grupları, zaman-görünüş ve şahıs bilgisi iletmeyen fiiller esasında kurulduğu için “yan cümle” sayılmamaktadır (Tekin, 1992, s. 102). Türkçe dil bilgisinde, fiilimsi grupları genellikle aldıkları eklere göre isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil grubu olarak adlandırılmakta; “zarf-fiil”in cümlede zarf görevini üstlendiği adından anlaşılmakta ise de isim-fiil ve sıfat-fiil gruplarını cümledeki görevleri esasında ayırt eden ve genel kabul görmüş bir terminoloji bulunmamaktadır. Karahan (2000) da tasnifinde, fiilimsi gruplarının ve çekimli fiile sahip yan cümlelerin sentaktik görevlerine değinmemiştir. Aynı tasnifteki örnekler bu görevlere de işaret edilecek şekilde şöyle genişletilebilir:

(I. 2.) a. *{Ayşe koşarak} okula gitti*.

b. *{Ayşe sınıfı geçti diye} babası ona bisiklet aldı*.

(I. 3.) *Ayşe {iyileşirse} okula gidecek*.

(I. 4.) a. *Ayşe <“Okula gideceğim”> dedi*.

b. *Ayşe <“Okula gideyim” diye> düşündü*.

c. *Ayşe <arkadaşlarının okula gittiğini> gördü*.

(I. 5.) a. *[Derslerine çok çalışan] Ayşe sınıfını geçti*.

b. *[Dersine çalışan] sınıfını geçer*.

Buna göre (I. 2a, 3, 4c, 5a, 5b)’deki gibi fiilimsi ekleriyle veya (I. 2b, 4a, 4b)’deki gibi bitimli fiillerle kurulan yapılar, cümlede alabilecekleri görevler esasında isim işlevli, sıfat işlevli ve zarf işlevli oluşlarına göre sınıflanabilir. Biz burada yazının sınırlarını zorlamamak için terminoloji ve tasnif tartışmalarına girmeyip fiilimsi gruplarının cümledeki işlevlerini Hint-Avrupa dillerindeki muadilleriyle (ilgi cümlecikleri, tümleç yan cümlesi, zarf yan cümlesi) karşılaştırmalı olarak göstermek amacıyla aynı tabloda veriyoruz.

Tablo 1: Türkçe metinlerde alta sıralama şekilleri

İşlev	Tür	Tip	Yüklem	Ana cümleyle bağlayan morfem	
				Bağlı morfem	Serbest morfem

Sıfat	Sıfat-fiil grubu ⁶	Türkçe I	bitimsiz	sıfat-fiil ekleri	-
	İlgi cümlecığı	Farsça	bitimli	-	ki, kim
İsim	Sıfat-fiil, isim-fiil grubu	Türkçe I	bitimsiz	sıfat-fiil, isim-fiil ekleri	-
	Tümleç yan cümlesi	Türkçe II	bitimli	-	-
		Türkçe III	bitimli	-	diye, vb.
Farsça	bitimli	-	ki, kim		
Zarf	Zarf-fiil grubu	Türkçe I	bitimsiz	zarf -fiil ekleri	-
	Zarf yan cümlesi	Türkçe II	bitimli	-	diye, için, vb.
		Farsça	bitimli	-	ki, kim, çün, tā, vb.
	Zarf-fiil grubu	Melez ⁷	bitimsiz	zarf -fiil ekleri	ki, kim, çün, tā, vb.

Tercümenin alta sıralama bakımından orijinal metinden farklılıklarına geçmeden önce kısaca fiilimsi grupları ile Türkçedeki yan cümle yapılarını aşağıda metinden örneklerle özetleyeceğiz.

1. İlgi cümlecığı ile benzer görevde sıfat-fiil grupları:

Sıfat-fiil ekleri ile kurulan fiilimsi grupları bir ögenin tamlayanı olarak cümleye katılabilir. Örneklerde nitelenen unsurun altı çizilmiştir:

[Andağ **perveriş berge**n] atağa ne vefā kıldıng kim maŋga kılğaysın. (F736a/23)

[Seni bu nev'le **besleyen**] ataña vefāñ olmayıcağ, baña hōd hīç olmaz. (K20b/13)

Ve Gäve'ni uluğ terbiyyet kılıp teyemmün üçün [anı yığačka bağlap '**alem kılğan**] sahtiyānı muraşsa' kıldı. (F729b/10)

Ve Gäve-i Ähenger'ün [ol '**alem kılduğı**] sahtiyānı teyemmünen ve teber-rüken muraşsa' kılıp ihtirām eyledi. (K5a/3)

[Minüçihr **koğan**] kā'ide ve rüsümni tüze almadı. (F729b/28)

[Minüçihr **koğuğı**] rüsüm u kā'ideyi ol ri'ayet kılmadı. (K5b/16)

Tamlananın düşürdüğü sıfat-fiil grupları:

Erdeşir beğāyet hıredmend erdi, [**kalğanı**ğ] nān toğrap anga berdi erse helāk boldı. (F735a/1)

⁶ Tamlanan unsurun yüzey yapıda düşürüldüğü sıfat-fiil grupları cümleye isim işlevi ile katılır (Karabulut, 2009, s. 107-111).

⁷ Çağatayca metinde örneklerine rastlamadığımız bu yapılar ve özellikleri için bk. Şenlik 2006, s. 179-189.

Erdeşîr be-ğâyet hıred-mend idi; [ol şerbetüñ **kalanını**] ekmek toğrayup şerbet şunana yêdüricek, ol dem helâk oldı. (K17a/7-8)

Ecel yêtkeç cihân anga hem [özge cihândârlarğa **kılğanını**] kıldı. (F735a/17)
...ecel yêtüp [özge cihândârlara **kılduğını**] aña dañı kıldı. (K17b/13)

2. Tümleç yan cümleleri ve onlarla aynı öge yuvalarını dolduran isim-fiil ve sıfat-fiil grupları:

Cümleye fiil isteminin gerektirdiği ögelerden biri olarak isim işlevinde kullanılan yan cümlelere “tümleç yan cümlesi” adı verilir (Dixon, 2006, s. 4, 7). Tümleç yan cümlelerinin başlıca özelliği, bu tip cümleleri öge olarak kabul edebilen yüklemelerin sınırlılığıdır.⁸ Semantik özellikleri sebebiyle zorunlu öge olarak sadece isim ve zamir türündeki kelimeleri alabilen yüklemeler (*al-*, *iç-*, *ye-*, *oyna-* vs.), isim işlevli yan cümleleri ve fiilimsi gruplarını öge olarak kabul etmez (Dixon, 2006, s. 9).

Türkçenin söz dizimi kurallarına göre, bitimli bir yükleme sahip cümleler, isim işlevi ile başka bir cümlelerin ögesi olabilir. Türkçe söz diziminde bunları öge olarak kabul edebilen yüklemelerin sayısı sınırlı olmakla beraber, yukarıda Orhun Yazıtları'ndan verdiğimiz örneklerden de görüleceği gibi, bir bağlaçla veya bağlayıcı bir unsur olmaksızın bitimli cümleler bir üst cümleye alta sıralanabilir. Türkçede dolaylı anlatım da hem fiilimsi grupları hem de yan cümlelerle kurulabilmektedir.

Tablo 2: Türkçe metinlerde tümleç yan cümleleri ve onlarla aynı işlevde sıfat-fiil ve isim-fiil grupları.⁹

Tür	Tip	Yüklem	Ana cümleye bağlayan morphem	Cümledeki yeri
Sıfat veya isim-fiil grubu	Türkçe I	bitimsiz	Sıfat veya isim-fiil ekleri	Ana yüklemden önce
Tümleç yan cümlesi	Türkçe II	bitimli	Ø	Ana yüklemden önce
	Türkçe III	bitimli	diye vb.	Ana yüklemden önce
	Farsça	bitimli	ki(m)	Ana yüklemden sonra

⁸ Tümleç yan cümlelerini öge olarak alabilen yüklemelerin özellikleri için bk. Dixon 2006, s. 8-14, 27-33. Türkçede tümleç yan cümlelerini ve benzer işlevli fiilimsi gruplarını öge olarak alabilen fiillerin örnekleri ve tasnifleri Coşkun (2019, s. 17), Johanson (2013b, s. 79-80) ve Csato'da (2010, s. 116-117) görülebilir.

⁹ Türkçe cümle bilgisi araştırmalarında, belli anlam kategorisine giren yüklemelerin isteminin gerektirdiği bir öge yuvasını isim işlevi ile dolduran fiilimsi gruplarını ve aynı durumdaki bitimli cümleleri bir arada kapsayan, üzerinde uzlaşılmış bir terim bulunmamaktadır.

Türkçe I. tipte sıfat-fiiller ve isim-fiillerle oluşturulan fiilimsi grupları isim işleviyle cümleye katılır. Çalışmamıza konu olan metinlerde bu yapının örnekleri vardır:

<Mülk işin öz tedbîr ve rayı bile **yasamak**> muḳarrer kıldı. (F741b/9-10)

<Mülk işini kendü re'y ü tedbîriyle **düzmek**> muḳarrer kıldı. (K34a/5)

Ve <Fârisî kitâb bitimek ve böz **toḳumağnı**> ol ihtirâ' kıldı. (F729a/1)

Ve <Fârsî kitâb yazmağnı> ve <bez **toḳumağnı**> ol ihtirâ' kıldı. (K3a/14)

Türkçe II. tip olarak kaydettiğimiz yapılar, bitimli yüklemi bulunan cümlelerin isim olarak işlem gördüğü şekildedir. Metinde bu yapının örnekleri bir iki cümle ile sınırlıdır:

Ve anı <Zâb bin Ṭahmâsb oğlı Mînûçîhr neslidin> dēpdürler. (F730a/26)

Ve anı <Zâb bin Ṭahmâsb oğlı Mînûçîhr neslindendür> dēdiler. (K7a/6-7)

Türkçe III. tipte ise bitimli cümleler *diyü* edatı ile ana yükleme bağlanır; bu yapıdaki cümleler metinlerde yok denecek kadar azdır. Aşağıdaki örnekte Çağatayca metinde fiilimsi, Osmanlıca metinde tümleş yan cümlesi bulunmaktadır:

Şâbūr anıng қаşıda istiklâl hayâl kılip, yaman eletip <kélürge> hükm kıldı. (F735b/1)

Şâbūr anuñ fikrinde istiklâl mülâhaza kılip, <“Gelsün.” **diyü**> emr eyledi. (K18a/16)

3. Zarf yan cümleleri ve zarf-fiil grupları:

Türkçe I. tipte zarf-fiillerle kurulan fiilimsi grupları ana cümle yüklemine zaman, sebep, amaç, karşılaştırma, benzetme gibi bilgilerle niteler. Metinlerde çeşitli zarf-fiil ekleriyle kurulan fiilimsi grupları sık geçmektedir:

{Ol bulūğ ḥaddığa **yétkendin songra**} Gîv bin Gevzerz Kişvâd Isfâhân'dın yalguz yaşurun kēlip Keyḥüsrev'ni anası bile alıp kaçıp İrân'ğa eletti. (F730b/17)

{Bulūğ ḥaddine **yetişdükden soñra**} Gîv bin Gevzerz-i Kişvâz Sipâhân'dan yaluñuz gelüp, Keyḥüsrev'i ve anasını alup, kaçıp İrân'a ilette. (K7b/19)

{Gâzur anı suda **tapқан üçün**} Dārâb at kıoyup erdi. (F732a/7)

Ve {gâzur anı şuda **bulduğı cihetden**} adını Dārâb kıomiş idi. (K10a/13)

Ve Rüstem, {{Siyävüş kıanın **tiley**} Tūrân'ğa çeriğ **tartıp**} nihâyetsiz kıatlı kıldı. (F730b/18)

Ve Rüstem, {{Siyävüş kıanımlı **taled eyleyü**} Tūrân'a çeri **çeküp**} bî-nihâyet kıatlı kıldı. (K8a/2)

Her iki metinde de en sık kullanılan zarf-fiil eki, asıl işlevi ana cümle yüklem kuruluşunu kopyalamak olan *-(U)p* zarf-fiilidir.¹⁰

Türkçe II. tipte, ana cümleye *diye*, *gibi*¹¹, *için*, vb. serbest morfemlerle katılarak yüklemi amaç, sebep, tarz gibi bilgilerle niteleyen bitimli zarf yan cümleleri vardır. Metinde fazla örneği bulunmayan bu yapılar Türkiye Türkçesinde: *Babası çocuğa {okumayı söktü **diye**} bisiklet aldı.*, *{Geç kalmayalım **diyerekten**} ezanla yola çıktık.* Özbek Türkçesinde: *{Tokkuz sum âlaman **deb**} toksan gap eşitdim.* (*{Dokuz sum alacağım diye} doksan laf işittim.*) (Abdurahmânov, 1958, s. 127), *{Çang çıksın **üçün**} derazalarni açdı.* (*{Toz çıksın diye} pencereleri açtı.*) (Abdurahmânov, 1958, s. 86) ve benzeri şekillerde örneklendirilebilir.

Metinden aldığımız örnekte *dêp/diyüp* kelimelerini edat kabul edip Türkiye Türkçesine *diye* ile aktardığımız takdirde yan cümlelerin, ana cümleye bağlaç yardımıyla sebep anlamıyla ve zarf görevinde katıldığı söylenebilir. Metinlerde bu tip cümleler tek tük bulunduğu için, örneklerde yer alan *dêp/diyüp* kelimelerinin asıl anlamlarını kaybederek gramerleşmiş olduğunu iddia ederken temkinli olmakta fayda görüyoruz. Fiillerin gerçek anlamlarıyla *de-* “söyle-”, kullanıldığını varsaydığımız takdirde ise bunları tümleç yan cümlesi olarak kabul etmek gerekecektir. Türkiye Türkçesinde de bu cümleler iki şekilde düşünülebilir: Tümleç yan cümlesi: *<Düşman az> deyip gaflete düşme...!* Zarf yan cümlesi: *{Düşman az diye} gaflete düşme...*

Uruşda düşmen az **dêp** gâfil bolmağay kerek kim köp otunni az ot küydürür. (F740a/18-19)

Ve şavaşda düşmen az **diyüp** gâfil olmaya ki çok odunni az od yağar. (K29a/11)

Aşağıdaki örneğin de zarf veya tümleç yan cümlesi olup olmadığına bir bakışta karar vermek mümkün değildir. Çağataycadaki sebep bildiren zarf yan cümlesi, tercümedeki de *bahane et-* fiiline bağlanmış tümleç yan cümlesi gibi görünmektedir.

¹⁰ *-(U)p*, diğer zarf-fiillerden farklı olarak yüklemine bitimsizleştirdiği yapının içeriğini amaç, sebep, zaman gibi zarflık bilgilerle etiketlemez; başka bir deyişle *-(U)p*'lu zarf-fiil grubu ana cümle yüklemine nitelemez, çünkü içeriği tamamlayıcı bir bilgi olarak işaretlenmemiştir. *-(U)p* zarf-fiil eki ile “aynı zaman dilimi içinde ortaya çıkan ve birbirini takip eden hareketleri” ifade eden, sıralı cümle benzeri bir yapı kurulmasını sağlar (Karahana, 1992, s. 335-336). *-(U)p* zarf-fiilinin asıl işlevinin bağlı olduğu ana cümlelerin yüklem fonksiyonunu kopyalama veya yüklem sıralama olduğu çeşitli çalışmalarda tespit edilmiştir: Csato-Johanson, 1992-93, s. 134; Johanson, 1995, s. 322-324; 2013, s. 124. Ayrıca bk. Şenlik, 2016, s. 121-122.

¹¹ Gülsevin (2001, s. 135-136) bunlardan *gibi* ile kurulan yapıları “birleşik zarf-fiil” olarak sınıflamaktadır: *Anlıyormuşsun gibi hep sana soruyorlar.* “Gibi”nin benzer kullanımları ile ilgili örnekler için bk. Gülsevin, 2001, s. 135-136.

{“Bir çerigde yahşı yürümedingiz.” **dép**} her kün neçeni buyurur érdi kim öltürürler érdi. (F741a/4)

<“Fülân cenkde eyü yürümedüñüz.” **diyü**> bahâne édüp her gün bir niçesini öldürür idi. (K32b/6)

Bitimli bir yükleme sahip olmak dışında bir cümlenin tüm özelliklerini taşıyabilen Türkçe fiilimsi grupları, başka fiilimsi gruplarını veya bitimli cümleleri öge olarak alabilir. Çalışmanın bu kısmını böyle bir örnekle noktalayabiliriz. Örnekte sıfat-fiil grubunun⁽¹⁾ nesnesi, bitimli fiile sahip tümleç yan cümlesidir⁽²⁾:

Ve [<Dil-ārām-ı Çengī ve Yēti Kaşr ve Havernağ ve sāyir hālātın biley>⁽²⁾ dēgen]₍₁₎ **kişi** bu faķırning Hāmse’side Seb’a-ı Seyyāre’de oķup ma’lūm kılsun. (F738a/12)

Ve [<Dil-ārām-ı Çengī ve Yēdi Kaşr-ı Havernağ ve sāyir hālātın bileyin>⁽²⁾ diyen]₍₁₎ **kişi** bu faķırñ Hāmse’sinde Seb’a-i Seyyāre’de oķuyup ma’lūm kılsun. (K25b/2)

Zarf-fiiller

Osmanlıca tercüme, fiilimsi grupları söz konusu olduğunda Çağatayca metinden sadece zarf-fiil grupları bakımından farklılaşmakta, sıfat-fiiller ve isim-fiillerde ise orijinal metni takip etmektedir. Tercümenin fiilimsi gruplarının aktarımında kaynak metinden farklılaştığı durumlar aşağıda sıralanmıştır.

Zaman bildiren zarf-fiiller

Çağatayca metinde zaman bildiren zarf-fiiller Osmanlıca metinde genellikle yine zarf-fiillerle karşılanmaktadır; ancak bir örnekte cümle yan yana sıralanarak aktarılmıştır:

{Aflyūn’ga izhār **kılgāç**} anıñ oğlı yoķ érdi ve ulğayıp érdi mülkini nebī-resi İskender’ge tapşurup özi ‘ibādetka meşğül boldı. (F733a/8)

Aflyūn’a izhār **kıldı ve** Aflyūn’uñ dağı oğlı yoğıdı ve hem gāyetde pīr olmışdı mülkini kıızı oğlı İskender’e virüp kendüsi ‘ibādete meşğül oldı. (K12b/5-8)

Tam tersi birkaç örnekte Çağataycada yan yana sıralanmış cümleler tercümede zaman bildiren zarf-fiillerle birleştirilmiştir:

Yine bir oğlığa dağı çek **tüştü**, ol bitaħammül bolup çaķırıp elge köp ta’nlar kılp Zāhħāk’ni sökti. (F729b/1)

{İttifāk yine bir oğlına dağı kur’a **düşecek**} anuñ ihtiyārı qalmayup çağırıp feryād édüp hālka ta’nlar kılp Zāhħāk’e söğdi. (K4b/7)

Bazı örneklerde Çağataycada ifade edilen “sonra” anlamı Osmanlıcaya zarf-fiille aktarılmamıştır. Örnek cümlede sonralık anlamını ifade maksadıyla ayrı bir zaman zarfı kullanılmıştır.

...{köp söz arada **ötkendin song**} kâzir bildi <kim yaşura almas>... (F732a/9)

...{arada çok söz **geçüp**} kâzir **âhîr** gördi <ki şaklayubilmez>...(K10a/16)

..{çerig **qaytqandın songra**} Humāy, çerigige utru bir menzil kelip feth keyfiyyetin taḥḫīk kıılır êrdi Dārāb'ı körgüzdiler. (F732a/16)

{‘Asker **dönüp** İrān’a **geldükde**} Humā, çerisine bir menzil istiḳbāl êdüp feth keyfiyyetin şorıcaḳ ol maḥalde Dārāb’ı gösterüp... (K10b/8)

-sA

Çağatayca metinde şart kipinin zaman bildirdiği cümleler, Osmanlıcaya zaman ifadeli zarf-fiillerle aktarılmıştır:

{Yat yağı arağa **kirse**} birbirige meded yêtkürgeyler. (F733b/17)

{Yad yağı **geldügi vaḳt**} biri birine yardım eyleyeler (K14a/13)

-Dı+şahıs eki+ êrse¹² yapısı da Çağatayca metinde zaman ifadesinde kullanılmaktadır:

(Erdeşîr begāyet ḥiredmend êrdi) {kalğanıḡa nan toḡrap anḡa **bêrdi êrse**} helāk boldı. (F735a/1)

(Erdeşîr begāyet ḥiredmend idi) {ol şerbetüñ kalanını ekmek toḡrayup şerbet şunana **yêdüricek**} ol dem helāk oldı. (K17a/6)

Böyle cümlelerin Osmanlıcaya –Up ile aktarıldığı örnekler de mevcuttur:

Erdeşîr devlet-i rehnümünü emri bile {şerbetni alurda te’emmül zāhir **kıldı êrse**} şerbet bêrgüçi müteḡayyır bolup êligi titrep şerbetdin yarımı töküldi. (F734b/29)

Erdeşîr devlet-i rehnümüniyle {şerbeti alurken te’emmül zāhir **kıluḡ**} şerbet vërenüñ eli ditreyüp beñzi müteḡayyır olup şerbetüñ yarısı döküldi. (K17a/6)

Sebep bildiren zarf-fiiller

Orhun Yazıtları’ndan tanıdığımız ve Çağatayca metinde yer alan isim cümlelerinin son çekim edatları ile alta sıralandığı yapı ({*Özüm kutum **bar üçün***} *kagan olurtum*. BK K7 (Tekin, 1998, s. 58)) Osmanlıcaya “ol-” fiiline sebep bildiren zarf-fiil eklenerek aktarılır.

...yana daḡı söz köp bar, ammā {şıḡḡatden **yıraḡraḡ üçün**} bitilmedi. (F728b/4)

¹² Bu yapının tarih boyunca farklı kullanım ve işlevleri için bk. Eker, 2019.

...dahı çok söz demişler, ammā {sıhhatden **ba'îd olduğu ecilden**} yazılmadı. (K2a/14)

Cümlelerin arasındaki anlam ilişkisinin işaretlenmesinde farklı fiilimsiler de tercih edilebilmektedir. Örnekte sebep anlamlı zarf-fiiller bulunmaktadır:

... {mülk ve saltanatdın **kêce almasdın**} İsfendiyâr'ı Rüstem uruşığa yiberdi. (F731b/8)

... {mülk saltanatından **geçmedüğü ecilden**} İsfendiyâr'ı Rüstem cengine göndürdi. (V10b/9)

B. Hint-Avrupa tipi alta sıralama

Çağatayca ve Osmanlıcaya Farsçadan kopyalanan Hint-Avrupa tipi alta sıralayıcı cümle bağlaçları, bitimli cümlelerin bir ana cümleye öge veya öge tamlayıcısı durumunda katılabilmesini sağlar. Ancak Türkçe metinlerde söz konusu bağlaçların cümleler arasında kurduğu sentaktik ilişki Farsçadakinden farklıdır; bunların gramatik görevlerini sabit kabul ederek Türkçedeki kullanımlarını her durumda alta sıralama olarak değerlendirmek cümleleri yanlış anlamaya sebep olabilir (Şenlik, 2011, s. 262; Johanson, 2013a, s. 145, vd.; Johanson, 1991(1975), s. 210, vd.).

Farsçadan kopyalanan bağlaçların işlevleri ve cümledeki yerleri Türkçede küçük farklarla korunmuştur: Başlarına geldikleri bitimli cümlelerin ana cümleyle irtibatının anlam zeminini işaretler ve cümledeki konumunu belirlerler (Windfuhr ve Perry, 2010, s. 500). Farsça bağlaçların Türkçedeki kullanımları kısaca şöyle gösterilebilir:

Tablo 3. Metinlerde en çok kullanılan alta sıralayıcı bağlaçlar

Bağlaç	Anlam	Cümledeki yeri
çün	sebep, zaman	Ana cümle ögelerinden önce
ki / kim	amaç, sebep, sonuç, zaman	Ana cümle ögelerinden önce veya ana yüklem-den sonra
tâ	zaman sınırı	Ana yüklemden sonra

Yukarıda özetlediğimiz gibi Hint-Avrupa dillerinde yan cümlelerin ana cümleye hangi anlam ilişkisi ile bağlandığını gösteren alta sıralayan serbest morfeplerin görevini, Türkçe söz diziminde fiilimsiler üstlenmektedir. Bazen zarf-fiil grupları ana cümle yüklemine bağlanırken asıl işlevi bitimli cümleleri alta sıralamak olan bağlaçlardan da istifade edilir. İki farklı dilin sentaks kurallarının bir arada uygulandığı bu alta sıralama tipi “melez” olarak adlandırılmaktadır (Şenlik, 2006, s. 186-187). İncelediğimiz Çağatayca metinde melez kullanımlara rastlanmamaktadır; ancak metnin Osmanlıca tercümesin-

de melez yapıların farklı tipleri mevcuttur.¹³ Bu şekilde yabancı söz dizimi sistemi Türkçenin kurallarına daha az aykırı hâle getirilmektedir. Ayrıca bu melez yapılarla Hint-Avrupa tipi alta sıralayıcı bağlaçların işlevlerinin pekiştirildiği söylenebilir.

1. Zarf yan cümleleri: *çün, tã, ki(m)*

Çağataycada Hint-Avrupa tipinde alta sıralanmış yan cümlelerin Osmanlıcaya fiilimsilerle aktarıldığı ya da tam tersi örnekler de mevcuttur. Aşağıda, her iki metinde yer alan böyle yapılarda anlam ve şekil yönlerinden tespit ettiğimiz farkları ve paralellikleri açıklamaya çalışacağız.

Çün

Metinlerde *ki(m)*'den sonra en çok kullanılan ikinci alta sıralama işlevli bağlaç *çün*'dür. Çağatayca metindeki *çün*'lü cümleler Osmanlıcaya çoğunlukla aynen aktarılmıştır. Farklı aktarımlar da bulunur ve bunlar üç şekilde gerçekleşmiştir: a) *Çün* düşürülür ve cümleler yan yana sıralanır. b) *Çün* tercümeyle zarf-fiille aktarılır. c) *Çün*'lü yan cümle, tercümede *çün* ve zarf-fiilin bir arada kullanıldığı melez yapı ile karşılanır.

a) Aşağıdaki cümlede, Şam vilayetine gidilme tarihi olarak tahta çıkış gösterilirken tercümeyle bu zaman ilişkisi yansıtılmayarak aradaki anlam bağı koparılmıştır.

Atasının velî'ahdı êrdi. {**Çün** padişahlığka **olturdu**} Şâm vilâyetiğa barıp Yahyâ 'aleyhisselâm katl intikâmığa cehûdlarını kırdı ve ... (F734a/1-2)

Atasının velî'ahdı olup *tahta oturdu*. Şâm vilâyetine varup Yahyâ peygamber 'aleyhisselâm intikâmına cehûdlaruñ ba'zısını kırıp ve ... (K14b/13-14)

b) *Çün*'e karşılık Osmanlıca metinde başta *-Up* olmak üzere, zaman ve sebep bildiren zarf-fiillerin kullanıldığı örnekler:

{**Çün vefât kıldı**} oğlı yok êrdi, ammâ hâremi hâmile êrdi. (F736a/8)

{Kendü **vefât êtdükde**} oğlı yoğıdı, ammâ hâremi hâmile idi. (K20a/4)

{**Çün** Erdeşîr bulûğ haddiğa **yetti**} barça bilig bile êrdemde yegâne bolup şöhet tuttı. (F734b/8)

{Erdeşîr hadd-i bulûğa **yetişüp**} cümle-i kemâlâtı kesb êdüp yegâne-i âfâk olup 'âlemde şît u şadâsı şöhet tutdı. (K16a/13)

¹³ Osmanlıca metinlerde melez yapılarla ilgili detaylı bilgi ve örnekler için bk. Şenlik, 2006, s. 179-189; Akalın, 1995, s. 160-162. İncelediğimiz Çağatayca metinde bulunmamakla birlikte çeşitli dönemlere ait metinlerde bu türden kullanımlar görülmektedir. Örneğin, Harezmi Dönemi metinlerinde *kaçan kim* ve *-Dı+ erse*'nin bir arada kullanılmasıyla melez yapılar oluşmaktadır: "**Qaçan kim** bu habarını Abū Lehebke **keltürdiler erse**, Abū Leheb gâzabı taqı ziyâda boldı" // Bu haberi Ebu Leheb'e ulaştırdıklarında Ebu Leheb'in öfkesi daha da arttı. (Eker, 2019, s. 49)

{**Çün** ol bu işni **angladı**} el bile andağ barıştı kim barça anı tilediler. (F731a/14)

Ve {ol dağı bu işi **fehmi edüp**} halkla bir vechile ma'āş eyledi kim cümlesi rāzī vü şākīr olup cān u göñülden muḥabbet eylediler. (K9a/6-8)

Çağatayca metindeki zarf-fiil gruplarının Osmanlıcaya *çün* ile aktarıldığı örnekler nadirdir:

Ve {Keyhüsrev'ning ḥātırī Efrāsiyāb ifsādıdın **cem bolğandın songra**} Lohrāsb'nı [kim Keykubād neslidin ērdi] pādişāhlıkka oturup özi saltanat terkin tutup el arasdın gāyib boldı. (F731a/7-8)

{**Çün** Keyhüsrev'ün ḥātırī Efrāsiyāb ıztırābından **emīn oldı**} Lohrāsb kim Keykubād neslinden idi pādişāhlığa oturdup kendü saltanat terkin kılpup halk içinden gāyib oldı. (K8b/15-16)

c) Zarf-fiil gruplarının başına *çün* bağlacının getirildiği melez yapılar:

{**Çün** tahtka oturup tāc başıga koyup el ileyige **turdılar**} ol perīşān söz ayta başladı... (F741/26)

{**Çün** tahta oturup, tācı başına koyup, el öñine gelmege **başladuğı maḥalde**} başladı perīşān sözler söylemege (K34b/12-13)

Yan cümlelerin ana cümleyle zaman ilişkisi içinde olduğu birkaç örnek, tercümede *çün* bağlacı ve *-Up* zarf-fiilinin bir arada kullanılmasıyla karşılanmıştır.

{**Çün** Cemşīd kam'ıdın şong Pars tahtın **buldı**} zulm u sitem 'āğāz kıldı. (F729a/23)

{**Çün** Cemşīd kam'ından soñra tahta **oturup**} zulm u sitem 'āğāz eyledi. (K4a/14-15)

{**Çün** Pervīz kayşer imdādı bile anıng üstige kēlip ol dağı çıkıp **uruştı**} basılıp ḥākān ḥidmetiğa bardı. (F740a/16-17)

{**Çün** Pervīz, kayşer mededi birle Behrām-ı Çübīn üzerine gelüp ol dağı karşı çıkıp **uruşup**} basılıp, ḥākān ḥizmetine vardı. (K30b/)

Melez yapıların başka bir örneğinde cümlelerin sınırları açık görünmediğinden *çün*'lü kısmın ana cümleyle zarf-fiille alta mı yoksa ve cümle bağlacı ile yan yana mı sıralandığı anlaşılamamaktadır.

Eşk bin Dārā {**çün** İbtaḥş-ı Rümī'ni aradın **çıkardı ve** İrān mülkin Rüm ehli küdüretidin şāfī **kılıp**} sāyir Mülük-i Tavāyif bile muvāfaqat kıldı. (F733b/14-15)

Eşk bin Dārā {**çün** İbtaḥş-ı Rümī'yi aradan **götürdi ve** İrān mülkini Rüm ehli küdüretinden şāf **kılıp**} sāyir Mülük-i Tavāyif'le muvāfaqat kıldı. (K14a/9-10)

Çün'le ilgili diğer farklı aktarımlar:

Çağatayca metinde iki ayrı “çün”lü yan cümlelerin bir ana yükleme bağlandığı birkaç örnek vardır; bunlar Osmanlıcaya “çün”lerden bir tanesi atılarak ya da başka bir unsurla karşılanarak aktarılmıştır:

{Şehrîrâd **çün** padişâhlık tahtığa olturdı} {**çün** andın uluğrak ve tingtuşluk el bar êrdiler} alarga aning hizmeti katık kélür êrdi ve ‘âr kıurlar êrdi ki anga Ekâsire kâ‘idesi bile mülâzemet kılğaylar. (F41a/21)

{Şehrîrâd **çün** şâhlık tahtına oturdı, Ø andan ulu kişiler varıdı} kim anlara anuñ hizmeti güç gelüp ‘âr êderleridi kim Ekâsire kâ‘idesi üzre mülâzemet eyleyeler. (K33a/14-16)

{**Çün** tanglası halâyık muni kördiler} {**çün** uluğ kişi êrdi} müteğayyir boldılar, keyfiyetni ma‘lûm kılğaç teskîn taptılar ve Fîrüz Hürmüz’ğa ta‘n kıldılar. (F741b/15-16)

{**Çün** yarındası halk bunu görüp müteğayyir oldılar} {**zîrâ** be-gâyet ulu kişi idi} keyfiyet-i hâl ma‘lûm oldı, cemî‘isi sâkin olup Fîrüz Hürmüz’e ta‘n eylediler. (K34a/13-15)

Çağatayca metinde zaman bildirmek üzere kullanılan *imdi kim* bağlacı Osmanlıca metinde *çün* ile karşılanmıştır:

{**İmdi kim** mülk alıp ata ornığa **pâdişâh boldı**} halâyık mütevehhim boldılar. (F736a/4)

{**Çün** atası yerine **pâdişâh oldı**} halâyık mütevehhim oldılar. (K19b/15)

Buraya aldığımız bir başka örnekte “çün”lü cümlelerin metinlerdeki durumunu gösteren birkaç kullanım bir arada bulunmaktadır. Cümle sınırlarını göstermek üzere bağlaçları ve yüklemeleri kalın gösterdik. (1) numaralı cümle Çağataycada yan yana sıralanmışken Osmanlıcada hem *çün*’le alta sıralanmış hem de *ve* ile yan yana sıralanmıştır. Osmanlıca cümledeki *çün* işlevsiz görünmektedir.

Çağatayca metinde (2) numara ile işaretlediğimiz “çün”lü yan cümle içinde iki sebep belirtilmektedir. Tercümede ise bu iki sebep birbirinden ayrılmış, hatta ikinci sebep birincisinin sonucu gibi gösterilmiştir. Çağatayca “{hakim olduğu ve halkı riyazet sebebiyle avladığı için} Güştasb’ı da kandırdı” mealindeki cümle, tercümede “{hakim olduğu için} halkı riyazet sebebiyle avlamıştı; Güştasb’ı da kandırdı” hâline getirilmiş.

<p>Güştâsb Haleb mülkide tahtka olturdi ve (1) Zerdüşť aning zamânında zuhür kıldı ve ol gebr dîmide riyâzetler ve mücâhedetler tartıp êrdi. Zend kitâbın taşnîf kılıp êlni ol dînga da‘vet kıldı.</p> <p>{Çün hâkîm êrdi ve (2) riyâzet cihetidin êlni sayd kılıp êrdi} Güştâsb’ını hem firîfte kıldı. Güştâsb Zerdüşť dîmin ihtiyar kılıp êlni hem ol milletka givürdi. (F731a/26-29)</p>	<p>{Güştâsb çün Haleb mülkinde tahta oturdi ve (1) Zerdüşť Hâkîm anuñ zamânında zuhür êdüp ve ol gebr dîminde riyâzetler ve mücâhedeler çeküp, Zend kitâbın taşnîf êdüp halkı ol dîne da‘vet kıldı.</p> <p>{Çün hâkîm idi}(2) riyâzet ciheti ile halkı sayd eylemiş idi ve Güştâsb’ı dañı firîfte kılıp kendü dînine koyup, halkı dañı ol dîne koydı. (K9b/9-13)</p>
---	--

Tā

Aşağıdaki cümlede alta sıralayan “*tā*”nın, Osmanlıcaya yan yana sıralayan ‘*ākıbet* zarfı ile aktarılması Türkçe cümle mantığını yansıtan örneklerden biri olarak görülebilir. Böyle kullanımlar, bu bağlaçların Türkçedeki öncelikli işlevinin alta sıralamaktan ziyade önermeler arasındaki anlam ilişkisini işaretlemek olduğunu akla getirmektedir.

Örnekteki cümle bağlaçları; Çağataycada alta, Osmanlıcada yana sıralama işlevli olmak üzere, ikinci önermeyi ilkinin neticesi olarak işaretlemektedir.

‘Ulvānî’ni kalın sipah bile **yiberdi, tā** anı tutup ara bile iki bölüp cismin pāre pāre kıldı. (F729a/15)

‘Ulvānî’yi ‘azîm ‘asker ile üstine **göndürüp**, ‘**ākıbet** anı tutup bıçkı ile iki bölüp, cismini pāre pāre eyledi. (K4a/1)

Çağatayca metinde *çün*, *tā*, *kim* bağlaçları ile ana cümleye birleştirilen yan cümle, Osmanlıcaya Türkçe söz dizimi araçlarıyla aktarılabilir.

Yusuf peygāber hem anda mütevellid boldı ve Hüd ‘aleyhi’s-selām dîniğa kirdi, Hāzramūt’da êrdiler, **tā öttiler**. (F729a/26)

Yūsuf ‘aleyhi’s-selām dañı anuñ zamânında geldi ammā Hüd ‘aleyhi’s-selām dînine girüp, **ölince** Hāzramūt’da oldı. (K4a/18)

Aşağıdaki örneklerde Çağatayca cümle Farsça söz dizimine uygun, Osmanlıca tercümesi melez yapıdadır: Bu şekilde tercümede ana cümlelerin zaman sınırını belirtme işlevine sahip iki farklı morphem bir arada kullanılmıştır.

Anıñ başı üstide asıp anğa pādişāhlıg buyururlar êrdi **tā Şābūr toğdı**. (F736a/9)

Anuñ başı üstine aşa koyup aña pādişāhlık êtdürdiler **tā** oğlı Şābūr **toğınca**. (K20a/6)

Noktalamanın bulunmadığı metinlerde bazen cümlelerin ne şekilde tahlil edileceği çok açık görünmemektedir. Aşağıdaki örnek Farsça *tā* bağlacı ile başlatılan kısım, melez bir yapı sayılabileceği gibi, zarf yan cümlesini *bolup*

êrdi/bolmuşıdı kısmına kadar genişletmek de mümkündür: Vezîr, Şâbûr'u 10 yaşına varıp nadir bir delikanlı olana kadar mı yetiştirdi (10 yaş delikanlılık sayılır mı?); yoksa 10 yaşına kadar yetiştirdi ve sonra Şâbûr nadir bir delikanlı mı oldu? Çağatayca metinde Farsça bağlaç ve zarf-fiilin bir arada kullanıldığı melez yapıların örneği bulunmadığı için bu cümlede yan cümle yüklemine *bolup êrdi* olması daha muhtemel görünmektedir:

Vezîr anga Şâbûr at koydı ve imhâl bile terbiyyet kıılır êrdi {**tā** on yaşğa yêtkende} ? hüsñ ü cemâlde ve rüşd ü kemâlde nâdire bolup êrdi.}? (F735a/6)

Vezîr anuñ adını Şâbûr koyup ihtimâm ile terbiyyet kıılır idi {**tā** on yaşına girüp} ? hüsñ ü cemâlde ve rüşd ü kemâlde nâdire-i zamân olmuşıdı. }? (K17a/15)

Esas işlevi sınırlama olan *tā*, tercümede bir örnekte *tā kim* bağlacı ile karşılanmıştır.

Her kimning bir sevgülü kişisi barsa êrdi aning şüretin yasap aning bile hürsend bolur êrdiler {**tā** bütperestlikka müncerr boldı}. (F729a/2)

Her kimün kim bir sevgülüsi ölse idi anuñ şüretin düzüp anuñla hürsend olurdı {**tā kim** bu hâlde bütperestlige müncerr oldı.} (K3a/15-16)

Sonuç bildiren yan cümle ana cümleye Çağataycada *kim* ile, tercümede *tā* ile bağlanmıştır:

Sêni nè nev⁶ terbiyyet kıılıpdurlar **kim** munça nâzik bolupsın? (F736a/22)
Atañ seni nice terbiyyet êdüp ne ile beslemiş idi **tā** bu mertebede nâzik olupsn?" (K20b/11)

Ki(m)

Farsçadan kopyalanmış *ki* ve Türkçe kökenli muadili *kim*, ilgi ve tümleç yan cümlelerini ana cümleye bağlamak dışında, yan cümleleri zarf olarak da işaretlemektedir.¹⁴ Çağatayca metinde *ki(m)* bağlacı Osmanlıca metne göre biraz daha sık ve farklı işlevle kullanılmaktadır. Bu işlevlerden biri de sonuna geldiği bitimli cümleyi ana cümlelerin zamanını gösteren zarfı hâline getirmektedir. Böyle cümleler Osmanlıcaya zarf-fiillerle aktarılmıştır:

{İttifākā bir gün tavile başıda **olturnp êrdi kim**} Erdevān'ning haremideñ niçe kenizek ötüp baradurlar êrdi, biri Erdeşir'ni körüp köngül aldurup... (F734b/13-14)

{İttifāk bir gün tavile başında **oturur iken**} Erdevān'uñ haremideñ bir niçe cāriye geçüp gider iken birisi Erdeşir'i görüp aña 'aşışık oldı. (K16b/3)

¹⁴ Tarih boyunca Türkçede *ki/kim*'in farklı kullanımlarından örnekler için bk. Erguvanlı, 1980-1981.

{Anası kaşır tamıda deşt-i şahrâ temâşâ **kıladur êrdi kim**} İskender'ning qarasin körüp mühri hareketka kélip emçegige sût keldi. (F733a/7)

{Anası kaşır tamına çıkup şahrâ cânibini temâşâ **êderken**} İskender'ün qaraltısın görüp muhabbet tamırı hareket êdüp memesine sūd geldi. (K12b/4)

{İsfendiyâr... saltanat istid'â'sı **kıldı kim**} Güştâsb yâ Rüstem anıñ hükmi icâbet kıлмаған cihetden yâ mülk ve saltanatdın keçe almasdın İsfendiyâr'nı Rüstem uruşığa yiberdi (F731b/7-8)

{İsfendiyâr... mülk istid'â'sı **kılıcaq**} Güştâsb yâ Rüstem anuñ hükmine itâ'at kılmadığı ecilden veyâ mülk saltanatından geçmedüğü ecilden İsfendiyâr'ı Rüstem cengine göndürdi (V10b/2-3)

Yine Osmanlıcaya zarf-fiille aktarılan başka bir cümlede *kim* bağlacı bu kez artçı pozisyondaki “da” edatı ile benzer şekilde (Şenlik, 2016, s. 118-120), iki cümle arasında paralellik kurmaktadır:

{Andağ perveriş bêrgen ataga **nê vefâ kıldıñ kim**} manğa kılığaysın. (F736a/23)

{Seni bu nev'le besleyen ataña vefâñ **olmaycaq**} baña hûd hîç olmaz. (K20b/13-14, V22b/11)

Çağataycada sebep bildiren yan cümle “*kim*”le kurulmuş, Osmanlıcaya bu kısım Türkçe sentaksa göre uygun olarak sebep bildiren zarf-fiil yapısı ile aktarılmıştır:

Sūdāye, ögey anası, anğa 'âşık bolup êrdi; {andan **kim** kâm hâşıl kıla almağay} öz kôrkuñcıldın Keykāvūs kaşıda anı özi bile bednām kılıp çaqtı. (F730b/12-13)

Sūdāye kim ögey anası idi, aña 'âşık olup {andan murād hâşıl êdemedüğü **ecilden**} anı Keykāvūs katında kendüyle müttehim êdüp kıvladı (K7b/11)

Yüklemi istek kipinde çekimlenmiş “*ki(m)*”li zarf yan cümleleri, ana yüklemleme amaç bildirme işlevi ile bağlanırlar. Çağatayca metinde “*kim*”li cümlelerin yüklemi istek kipinde çekimlenerek amaç bildiren bir yan cümle kurulmuş, ancak Osmanlıca tercümede bunlar amaç anlamı hissedilmeyecek şekilde yan yana sıralanmıştır:

Evvel 'azîmet [ki kıldı] Zâbulistân'ğa kıldı {**kim** atası İsfendiyâr kıanın tilegey}. (F731b/19)

Evvel 'azîmet [ki kıldı] Zâbulistân'a, atası İsfendiyâr kıanın taleb eyledi. (V11a/6-7)

Başka bir örnekte ise yüklemi *de-* olan zarf yan cümlesi bir tümleç yan cümlesini öge olarak almıştır. Orijinal metindeki anlam ilişkisi, tercüme metinde amaç bildiren zarf yan cümlesi sentaksıyla (*ki(m)* + istek kipinde çekimlenmiş yan cümle yüklemi) oluşturulmuştur.

İsfendiyâr'ın Rüstem uruşığa yiberdi ({kim anıñ tarafıdın hâtır cem'êmes êrdi}) {<bir yolu anı def' kıl dağı ferâgat bile pâdişâhlık oltur> **dêp**}
(1) (F731b/9)

İsfendiyâr'ı Rüstem cengine göndürdi ({kim anuñ tarafından hâtırı cem' degül idi}) {**kim** bir uğurdan anı dağı def' êdüp ferâgatle pâdişâhlık **êde**}
(2) (V10b/9-10)

Bu kısma aldığımız son örnekte, Çağatayca metinde bağlaçsız olarak yana sıralanmış cümleler, tercümede iki nokta işlevli kim bağlacı ile birleştirilmiş, böylece yan cümle ana cümlelerin sebebi olarak işaretlenmiştir:

Mülk açmağının ciheti ol boldı, Ø iki oğlı bar êrdi: Güştâsb bile Razîn.
(F731a/14-15)

Ve mülk açmağınun ciheti ol idi **kim**, iki oğlı varıdı: Güştâsb ve Razîn.
(K9a/8)

2. Tümleç yan cümleleri

Tümleç yan cümleleri dolaylı anlatım ifade etmek amacıyla da kullanılmaktadır. Aşağıdaki örneklerde zarf yan cümlesi ve tümleç yan cümlesi değişimli tercüme edilmiştir. Çağatayca metinde *buyur-* fiilinin nesnesi olan tümleç yan cümlesi, tercümede *buyur-* fiili atılmak suretiyle, ana cümleye amaç bildiren zarf yan cümlesi hâlinde bağlanmıştır:

...ol iş keyfiyeti ma'lûm kıldı ve kızını vezîriğa tapşurup **buyurdı** <**kim** helâk kılgay>. (F735a/3)

...keyfiyet-i hâli ma'lûm kılip kızını vezîrine vêrdi {**ki** helâk eyleye}.
(K17a/9)

Orijinal metinde ana cümleye sebep yan cümlesi olarak *kim* ile bağlanan kısım, Osmanlıcada dolaylı anlatıma dönüştürülmüş ve aradaki sebep-sonuç ilişkisi kopmuştur:

...êl anıñ zulmıdın 'âciz boldılar {**kim** anıñ iki egniside andağ maraz peyda bolup êrdi}... (F729a/27)

...halk 'âciz oldılar. **Dêrler** <**kim** Zâhğâk'ün iki omuzında bir maraz zâhir olmışıdı>... (K4b/2)

Çağatayca metinde Farsça söz dizimine göre yapılmış bazı tümleç yan cümleleri Osmanlıcaya Türkçenin söz dizimine uygun olarak aktarılmıştır:

Anı ba'zı dêpdürler <**kim** Peşeng bin Tûr bin Ferîdün oğlıdur> (F730a/3)

Anı ba'zılar <Peşeng bin Tûr bin Ferîdün oğlıdur> **dêrler** (K6a/5)

Öltürürde kız **ayttı** <**kim** pâdişâhdın hâmileyin> (F735a/2)

Kızını öldürmek isteyicek, kız <pâdişâhdan hâmileyin> **diyüp**... (K17a/10)

Farklı cümle tiplerinin bir arada bulunduğu yapılardan bir örnekte, ilgi cümlecığı içine yerleştirilmiş tümleş yan cümlesi⁽¹⁾ Çağatayca metinde Hint-Avrupa, Osmanlıca tercümesinde ise Türkçe söz dizimine göre kurulmuştur. Bu cümlenin ilgi cümlecikleri başlığı altında inceleyeceğimiz dikkate değer başka bir yönü de Çağataycada, ara söz şeklinde ana yüklemden sonraya yerleştirilen nitelime işlevli kelime grubunun⁽²⁾, Osmanlıcaya sıfat olarak aktarılmış olmasıdır.

Mīnā êrdi, Süleymān peygamber ‘aleyhi’s-selām evlādıdın,⁽²⁾ [kim ba‘zı **dēpdürler** <ki Buht-ı Naşar anı helāk kıldı>⁽¹⁾] (F734a/3)

Süleymān peygamber ‘aleyhi’s-selām evlādından,⁽²⁾ Mīnā idi [kim ba‘zılar anı <Buhtunnaşar helāk êtdi>⁽¹⁾ **dēdiler**] (K14b/16)

Ana yüklemden sonraya yerleştirilen tümleş yan cümlesi, Çağatayca metinde bağlaç kullanılmadan ana cümleye birleştirilmiştir:

Şābūr **ayttı** <yana köprüg dağı yasāng> (tā êl ferāgat bile ötkeyler) (F736a/15)

Şābūr **emrētdi** <**kim** bir köpri dağı yapalar> (tā halk vūs‘atle geçeler) (K20a/18)

Örnekte dolaylı anlatım ifadesinde ana cümle yüklemi olarak tercümede *dē-* fiili eklenmiştir:

Şeyh ‘Ali-yi Miskeveyh, Ādābü’l-‘Arab ve’l Fūrs atlık kitābıda anı **zıkr kılar** <kim anıng ... (F728b/14)

Şeyh ‘Ali-yi Miskeveyh, Ādābü’l-‘Arab ve’l Fūrs adlu kitābında anı **zıkr êdüp dēr** <ki anuñ ... (K2b/11)

Tümleş yan cümlelerinde iki söz diziminin bir arada kullanıldığı da görülmektedir. Örnek cümlede Osmanlıcada aynı tümleş yan cümlesi ana cümleye hem Farsça hem de Türkçe söz dizimine göre bağlanmış olmakla sentaktik olarak kusurluysa da *diyüp* sayesinde ana cümle ile yan cümle arasında sebep-sonuç ilişkisi kurulmuştur; bu anlam bağı Çağatayca cümlede gösterilmemiştir.

...reşk bile haseddin **ğazab kıldı** <**kim** ol biregü oğlı anğa salţanat āyiniñ iktisābı nē münāsibdür> öz mīr-i āhūrluğın buyurđı. (F734b/11)

...reşkenden **ğazab êdüp dēdi** <**kim** ol biregü ola aña salţanat āyiniñ iktisābı ne münāsibdür?> **diyüp** Erdeşir’e kendünüñ emīr-āhūrluğın buyurđı. (K16a/19)

Tümleş yan cümlesi mi, yan yana sıralama mı, zarf yan cümlesi mi?

Tümleş yan cümleleri semantik olarak ya bir olgu, ya bir kılış, ya da bir ihtimal ifade eder (Dixon, 2006, s. 15). Tümleş yan cümlesinde söz konusu edilen oluş veya kılışın gerçekleşmiş olduğu bilgisi açık veya zımnî olarak

anlaşılabiliriyorsa ana cümle yüklemi olgusaldır. *Emret-/buyur-* gibi olgusal olmayan ana yükleme bağlanan tümleş yan cümlelerindeki durumun gerçekleşip gerçekleşmemiş olduğuna dair bilgi bulunmaz (Johanson, 2013b, s. 77; Csato, 2010, s. 114-117). Örneğin Türkiye Türkçesinde isim işlevli fiilimsi gruplarından örnek verecek olursak “*Gelmesini emretti.*” cümlesinde *gelmek* eyleminin gerçekleşmiş olduğuna dair bir bilgi yoktur. Öte yandan “*Geldiğini emretti.*” ve “*Geldiğini gördü.*” cümleleri karşılaştırıldığında *emret-* ile *gör-* fiillerinin olgusalılık açısından farkı anlaşılabilir.

Hint-Avrupa tipi “*ki(m)*”li tümleş yan cümleleri bitimlidir ve ana cümle yükleminden sonraya yerleştirilir. Olgusal olmayan yükleme bağlanan böyle tümleş yan cümleleri, yüklemeleri dilek kipinde çekimlenmek suretiyle emrin/buyruğun içeriği gösterilmiş olur. Bu şekilde dilek kipinde çekimlenmiş yüklemeler, gerçekleşmişlikle ilgili bilgi taşımamaktadır. Bunlar mesela Türkiye Türkçesinde “-mesini emretti” yapısıyla karşılanır. Metinden aldığımız aşağıdaki örnek bu anlamda tipik bir kullanımı temsil etmektedir: Zenginlere yemeklerini fakirlerle paylaşmaları emredilmiştir, ancak bu paylaşma işinin gerçekleşip gerçekleşmediği cümleden anlaşılmaz; *buyur-/emret-* yüklemi olgusal değildir; nesne durumundaki tümleş yan cümlesinin yüklemi de dilek kipinde çekimlenmiştir:

Ganîlarğa **buyurdı** <**kim** çaşt ta‘âmı bile **ötkergeyler** ve şâm ta‘âmın mesākînge **bêrgeyler**>. (F728b/26)

Ganîlere **emr êtdi** <**ki** kuşluk ta‘âmını kendüler **yyeler** ve aḥşam ta‘âmını miskînlere **vêreler**>. (K3a/10-11)

Ancak olgusal olmayan yüklemelere bağlanan bitimli cümlelerin yüklemi haber kipleriyle çekimlendiğinde durum değişmektedir. Bunlar artık Türkiye Türkçesine “-mesini emretti” şeklinde aktarılamaz. Böyle kullanımlar buyruğun içeriğini değil, buyruktan sonra veya buyruk verilmiş olması sebebiyle (buyruğa bağlı olarak) gerçekleşenleri ifade ediyor görünmektedir (Şenlik, 2011, s. 254).

Aşağıda “hükümdar emretti ve (bu emir üzerine onu) katlettiler” şeklinde anladığımız Çağatayca cümle, Osmanlıcaya olgusal olmayan *buyur-* fiilin tümleci olarak kabul edilip “katledilmesini emretti” şeklinde aktarılmış:

(Biz sening oḡ ḡavlüng bile ‘amel ḡılıp rüḡungı ‘azâbdın ḡutḡarurbiz, döp) **buyurdı kim** anı ḡatlı **ḡıldılar**. (F734b/15)

(<Yine biz senüñ kendü sözüñle ‘amel êdüp rüḡuñı ‘azâbdan ḡurtaralum> diyüp) **ḡatline emreyledi**. (K19a/1)

Benzer bir örnekte anlamını “hükümdar emretti, onlar da imaret kıldılar” olarak değerlendirdiğimiz cümle, tercümede Hint-Avrupa tipi tümleş yan cümlesi olarak “mamur eylemelerini emretti” şeklindedir:

...**buyurdu kim** Beytû'l-Mağdis'ni 'imâret **kıldılar**. (F731b/23)

...**buyurdu** <**kim** varup Benî İsrâ'îl kavmiyle Beytû'l-Mağdis'i ma'mûr **eyleyeler**>. (V11a/13)

Yine aynı şekilde aşağıda “hükümdar emretti, (onlar da bu emir üzerine) verdiler” diye anladığımız Çağatayca cümle, tercümede “hükümdar vermelelerini buyurdu” anlamında görünmektedir:

Buyurdu kim ol birining kızını ol birining oğlğa **bêrdiler**, ve ol defîneni ol yanğı bolğan kedhüdâlarğa **müsellem tuttılar**. (F739a/16-17)

Buyurdu <**kim** birinüñ kızını birinüñ oğlına **vêreler**, ol mâlı dahı ikisine **vêreler**>. (K27b/16-17)

Osmanlıcaya istek çekimine değiştirilmeden bırakılmış tek örneği de burada kaydediyoruz:

Erdeşîr şâd-mân bolup **buyurdu kim** anı anıng yaşı eţfâl bile yasap anıng kaşğa **kêltürdiler**. (F735a/12)

Erdeşîr şâd-mân olup **buyurdu kim** anı yaşdaşı oğlanlarla tonadup Erdeşîr'ün karşusından bir bir **gêçürdiler**. (K17b/5-6)

Çağatayca metinde pek çok örnekte emir ifadeli fiillere, yüklemi geçmiş zamanda çekimlenmiş cümleler *ki(m)* bağlacı ile bağlanmıştır. Bu örneklerde olgusal olmayan ana yükleme bağlanan ve haber kipinde çekimlenmiş cümleler artık tümleç yan cümlesi gibi değil yan yana sıralama gibi görünmektedir.¹⁵ Diğer yandan *ki(m)* bu cümlelerde artçı bağlaç olarak kabul edilip işlevi *-dığı için, -dığı zaman, -ınca*, vb. zarf-fiillerle de karşılanabilir görünmektedir. Ancak Çağataycada olgusal olmayan fiillere bağlanmış Hint-Avrupa tipi “*ki(m)*”li cümleler üzerinde çalışma bulunmadığı için, bu cümleleri tercümenin yardımıyla ve Osmanlıca metinlerden edindiğimiz bilgilerle açıklamaya çalıştık. Dolayısıyla burada ortaya koyduğumuz görüşler konuya yöneltilen ilk dikkatler olarak değerlendirilmelidir.

Burada ele alacağımız son örnekte tümleç yan cümlelerinin yukarıdakilere benzemekle birlikte biraz farklı bir kullanımı da dolaylı anlatımla ilgilidir. Aşağıdaki cümlede, “*kim*”li kısmın *yaz-/biti-* fiinin nesnesi olması beklenirken iki cümle arasında dolaylı anlatım değil tevali (zamansal ardışıklık) ilişkisi bulunduğu görülmektedir. “*Kim*”li cümlede, *Hümây*'a yazılan mekubun içeriği değil, mektup yazılmasından sonra olanlar anlatılmıştır. Bağlaç tercümeyle aktarılmamıştır:

Humây'ğa anı **bitidiler kim** çerig kaytkandın songra Humây, çerigige utru bir menzil kèlip fetḥ keyfiyyetin taḥḫîk kıılır êrdi, Dārâb'ını körgüzdiler.

¹⁵ Osmanlıca metinde tek tük görülen bu kullanım, Nevâyî'nin yine mensur *Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ* adlı eserinde de sıkça tercih edilmiştir. Mesela: “Cibrîl ‘aleyhi’s-selam bir dâne kiltürüp **buyurdu kim** anı Nüh ‘aleyhi’s-selam **ikti**.” (Türk, 2018. s. 5; Abik 1993, s. 70).

(F732a/16)

Humā'ya yazup i' lām eylediler. Ø 'Asker dönüp Īrān'a geldükde Humā çerisine bir menzil istikbāl êdüp feth keyfiyyetin şorıcağ ol maħalde Dārāb'ı gösterüp... (K10b/8)

3. İlgi cümlecikleri

Farsçadan Türkçeye kopyalanmış *ki(m)* bağlacının temel işlevlerinden biri ilgi cümleciklerini ana cümleye bağlamaktır. “*Ki(m)*”li ilgi cümlecikleri tipik ara söz özellikleri taşır; cümlenin anlam istikametini takip etmez ve diğer alta sıralanmış cümleler gibi kendi içinde hem anlam hem de gramer açısından bağımsızdır.

Çağataycada “*ki(m)*”li ilgi cümlecığı ile kurulan tamlamaların Osmanlıcaya Türkçe cümle yapısı ile aktarıldığı örnekler, tam tersi örneklerden daha çoktur:

Rüşeng'ni [**kim** anıᅇg kıızı êrdi] kôlgay (F732b/14)

Rüşeng **adlu kıızını** 'ağd-i nikāhına kıoya (K11b/9-10)

Bir kişi [**kim** sining i'timādıng anga bolğay] yiber (F737a/3)

Sen kendü cānibūnden bir i'timād êtdüğüñ kişiyi gönder (K22a/3)

Özge kıavllar bile [**kim** Keyūmers dēpdürler], ma'nisi ħayy-ı nātıkdur. (F728b/5)

Ve Keyūmers diyenler kıavli üzre ma'nāsı ħayy-ı nātıq *demek olur*. (K2a/16)

Osmanlıca metinde Farsça cümle yapılarının Nevâyi'nin metninde olduğu kadar ustalıklı kullanılmadığının bir örneği aşağıdaki cümledir. Üç ögesi ilgi cümlecığı ile tamlanmış olan cümle, Osmanlıcaya aktarılırken ilgi cümleciklerinin ikincisi ana yükleme bağlanamamış; unsur cümle içinde tekrar edilmiştir.

'Ammānilerdin pādişāhī [**ki** atı Tāyir êrdi]₍₁₎ Taygūn'ını [**kim** Sāsān tahtgāhı êrdi]₍₂₎, çapıp Hürmüz'ning igecisini tutup [**kim** Şābūr'ğa ħāla bolğay]₍₃₎ esir kıılıp nikāhığa givürüp memleketi buzup kıayttı. (F736a/16-18)

Taysefūn [**kim** Sāsān taht-gāhı idi]₍₂₎; Tāyir [**ki** 'Ammān pādişāhı idi]₍₁₎ Taysefūn₍₂₎ üstine çeri çeküp, Hürmüz'ün kıız kıarındaşı [**kim** Şābūr'uñ ħālası idi]₍₃₎ esir kıılıp nikāhına kıoydı ve memleketi yıkıup bozup yine kendü iline gitdi. (K20b/1-3)

İlgi cümlecikleri ile farklı tasarruflar:

a) Bağlaçsız yapılar:

Yapı olarak “*ki(m)*”li birleşik cümle sentaksına sahip olan bazı cümlelerde bağlacın düşürüldüğü örnekler Türkçenin tarihî devirlerinde mevcuttur (Aka-

lın, 2004). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu yapıyı ele alan bir çalışmada, tümleç ve zarf cümlelerinin yanı sıra ilgi cümleciklerinde de “*ki(m)*”in düşürüldüğü tespit edilmektedir (Akalin, 2004, s. 58-59).

Çağatayca metinde, appozisyon durumundaki ögeler cümleye bağlaç kullanılmadan dâhil edilirken Osmanlıcada bunlar ilgi cümlecığı ile karşılanmaktadır.¹⁶ Osmanlıca metinde ilgili ögenin yerini tutan böyle kullanımlar bulunmamaktadır.

Südāye [ögey anası] anğa ‘āşık bolup érdi... (F730b/12)

Südāye [**kim** ögey anası idi] aña ‘āşık olup... (K7b/11)

Ol fursatta Sam bin Nerīmān ötüp oğlu Zāl [Rüstem atası] anıñ ta ‘ziye-tiğa meşgül érdi. (F730a/5)

Ol zamānda Sam bin Nerīmān geçüp oğlu Zāl [**kim** Rüstem’ün atasıdır] atası ta ‘ziyetine meşgül idi. (K6a/9)

Yine Çağataycada bağlaçsız olarak ana cümleye bağlanan ilgi cümlecığı Osmanlıcaya bağlaçla aktarılmıştır.

Ṭahmüreş-i dīvbend [oğlu érdi] atası hālidin vaqıf bolup dīvlerni atası kışāşığa helak kıldı. (F728b/21)

Ṭahmüreş-i dīvbend [**kim** oğlu idi] atası hālinden haberdār olup dīvleri atasınuñ kışāşı için öldürüp... (K3a/2-3, V3a/18)

b) Birkaç örnekte ögeler arasındaki ilişki Osmanlıca metinde *ki(m)* bağlacı ile kurulmuştur. Bu örneklerde Çağataycada yan yana sıralama görünümündeki cümleler Osmanlıcaya ilgi cümlecığı olarak aktarılmıştır:

Sāsānī’ din bir oğul qalıp érdi, anıñ hem atı Sāsān érdi (F734b/3)

Sāsānīlerden bir kişi qalmış idi [**kim** anuñ dağı adı Sāsān idi] (K16a/4)

Ve alar toqız kişi saltanat kıldılar. (F30a/24)

Ve anlar toqız kişidür [**kim** saltanat kıldılar]. (K7a/3)

Bu faqır [olça imkân-ı ihtiyat bar érdi] kıldım **kim** özlerin şebt kıldım (F734a/19)

Faqır [ol kadar imkân-ı ihtiyat **kim** varıdı] kılıp özlerin şebt kıldım. (K15b/1)

Aşağıdaki örnekte ise Osmanlıca metinde bağlaç düşürülmüştür:

Ol cümledin biri bir tahtdur [kim anı Ṭākdīs dërler érdi] altundın, **kim** irtifā’ı yüz qarış érdi. (F740b/4)

¹⁶ *Appozisyon*, bir ögeye aynı cümle içinde birden fazla birimle atıf yapılması demek olduğundan, bunlar isim, ana ögesi isim olan kelime grupları, cümle veya ilgi cümlecığı yapısında bulunabilir: bk. Quirk vd., 1985, s. 1300-1321.

Cümleden biri ol tahtdur [kim aña Tāk̄dīs dērler idi] altundan, Ø irtifā‘ı yüz qarış idi. (K31a/14)

c) İlgi cümlecığının nitelediği ögenin ana yüklemle bağı:

Osmanlıca metinde ilgi cümlecikleriyle nitelenen ögelerin, yükleme bağlanırken almaları gereken hâl eklerinin kullanımında bazı farklılıklar mevcuttur. Çağatayca metinde bu tip standart dışılıklar iki örnekle sınırlıdır.

Osmanlıcada ilgi cümlecığı ile nitelenen unsurun ana yükleme bağlanmasında takip edilen ilk farklı yöntem, yüklem isteminin zorunlu kıldığı isim hâl ekinin silinmesidir:

Žahhāk’ni [kim alarğa nisbeti yukarı ötti] Cemşid üstige yiberdiler (F729a/22)

ŽahhākØ [kim anlara nisbeti yukaruda zıkr olunmışdı] Cemşid üstine göndürdiler (K4a/10-11)

...bular için ara münāza‘at kılıp sening **dārü’l-mülküğe** [kim Rüm’dur], ta‘arruz kécrek kılgaylar. (F733b/7-8)

...bunlaruñ biri biri arasına münāza‘at düşüp, senüñ **dārü’l-mülküñØ** [ki Rüm’dur] géc ta‘arruz kılalır.” (K13b/17)

Kisrā Taq’ın ol yasadı. (F739a/21)

Taq-ı KisrāØ [kim meşhürdur] ol yadı. (K28a/5)

Yine standart dışı başka bir yol da ilgi cümlecığının nitelediği ögenin⁽¹⁾ yüklemine istemine göre çekimlenmeyerek ilgi cümlecığinden sonra, çekimli bir zamirle⁽²⁾ ögeye atf yapılmasıdır. Bu kullanımda ana yüklemle ilgi cümlecığının nitelediği öge arasındaki sentaktik bağ kopmaktadır. Böyle örneklerde ilgi cümlecığı nitelediği öge ile birlikte ayrı bir yan cümle yapısını andırmaktadır.

Buraya aldığımız ilk örnekte iki metinde de ilgi cümlecığının nitelediği öge yüklem istemine uygun çekimlenmemiş; sadece Osmanlıca metinde unsura şahıs zamiri⁽²⁾ ile atf yapılmıştır:

Behrām-ı ÇübînØ⁽¹⁾ [kim ‘Acem mülükidin érdi] sipehsālār kılıp Ĥorāsān’ğa yiberdi. (F739b/29)

Behrām-ı ÇübînØ⁽¹⁾ [kim ‘Acem mülükinden idi] **anı⁽²⁾** sipeh-sālār édüp Ĥorāsān’a göndürdi. (K29b/11-12)

Aşağıdaki örnekte Çağatayca cümle kurallı, Osmanlıca karşılığı yine yukarıda anlatılan yapıdadır:

Feridün’ni⁽¹⁾ [kim ba‘zı <Cemşid nebiresi dépdürler> ba‘zı Ābtīn oğlığa [kim Tahmüres neslidin bolğay] nisbet kılıpdurlar, ol çağda Žahhāk vehmidin koycılar arasında yaşurun bolur érdi] tapıp ... (F729b/3-4)

FeridünÖ₍₁₎ [ki ba'zılar <Cemşid nebiresidür> dërler, ba'zılar <Ābī-ten oğlıdur> dërler [ki anı <Ṭahmüreş neslindendür> dërler] ol zamānda Žahhāk vehminden çobanlar arasında gizlenmiş idi] **anı**₍₂₎ arayup bulup ... (K4b/10-12)

Çağatayca metinde ilgi cümlecığının nitelediği ögenin çekimsiz bırakılıp şahıs zamiri ile atıf yapıldığı tek örneği de burada kaydedelim:

Ve Pervīz zamānında Rüm'dın **Çelipā atlıg büt**₍₁₎ [kim Medāyin'ğa keltürüp êrdiler, Rümliğlar tiler êrdiler ve Ekāsire bërmes êrdiler] **Anı**₍₂₎ Rümilerğa yiberdi (F741b/2-3)

Ve Pervīz zamānında Rüm'dan **Çelipā adlu büt**₍₁₎ [kim Medāyin'e getürmüş-ler idi ve Rümiler anı defa'atle dileyüp Ekāsire vërmezidi], Tūrān-duht mülk maşlahatı için muşālağa êdüp **anı**₍₂₎ yine Rüm'a göndürdi (K33b/12-13)

d) Çağatayca metinde şart eki ile oluşturulan belirsizlik ifadesi, tercümede ilgi cümlecığı ile sağlanmışır.

Қайсер Ферідүн 'ahdnāmesin körgüzdi kim Rüm қайсерleri **bir dінде бол-salar** киşi тағыр бërмесүн. (F731b/1)

Қайсер Ферідүн 'ahdnāmesin gösterdi kim Rüm қайсерleri **her ne dінде [kim ola]** kimesne anlara тағыр vërmeге ... (K9b/14-18)

Her kimniᅅ **bir sevgülü kişisi barsa êrdi** anıᅅ şüretin yasap anıᅅ bile ħursend bolur êrdiler (F729a/2)

Her kimüñ **[kim bir sevgülüsi ölse idi]** anuñ şüretin düzüp anuñla ħursend olurdi (K3a/15)

e) Farklı yapı ve işlevdeki yan cümleler bir arada kullanılabilir. Çağataycada ilgi cümlecığı ile doğrudan iletilen bilgi, Osmanlıcada Türk tipi tümlec yan cümlesi ile dolaylı anlatım hâlinde verilmiştir:

Ba'zı Ābtīn oğlıga [**kim** Ṭahmüreş neslidin bolğay] nisbet kılıpdurlar (F729b/3-4)

Ba'zılar, <Ābīten oğlıdur> dërler [**ki** anı <Ṭahmüreş neslindendür> dërler] (K4b/11)

f) Fars tipi “*ki(m)*”lı ilgi cümlecikleri, cümlede ya nitelediği unsurun hemen ardından ya da ana yüklemde sonraya yerleştirilebilmektedir (Windfuhr ve Perry, 2010, s. 504-505). Çağatayca metinle Osmanlıca tercümesi arasında bu bakımdan da yer yer farklılık bulunmaktadır.

Harun 'aleyhi's-selāmı Fir'avn'ğa [**kim** adı Velīd bin Mus'ab êrdi] yiberdi (F729b/23)

Hārūn'ı Fir'avn'a gönderdi [**kim** adı Velīd bin Mus'ab idi] (K5b/8-9)

Zarf işlevli ilgi cümlecikleri

Sebeup ve zaman bildiren kelimelerin nitelenmesi ile kurulduğu için gramatik olarak ilgi cümlecığı yapısı oluşturduğu kabul edilen bazı cümle bağlayıcıları, işlevleri esas alındığında birleşik yapılı zarftır: *ol vaqtқаça kim, tâ şol vaqte degin kim, nêdin kim, şol cihetden kim* vb. Sebeup bildiren bu tip yapılar Türkiye Türkçesinde yerlerini *çünkü, zira* gibi yan yana sıralayan bağlaçlara bırakarak dilden kaybolmuştur.

...anı <Şîs 'aleyhi's-selâmnîng kardaşudur> dëgenni ta'n kılupdurlar, **nêdin** [**kim** Şîs Zâhğâk-i 'Ulvânî zamânıdadur]. (F728b/7)

<Şîs peygâMBER 'aleyhi's-selâmuñ qarındaşudur.> dëdügine ta'n eylemişler, şol cihetden [**kim** Şîs 'aleyhi's-selâm Zâhğâk-i 'Ulvânî zamânında gelmişdür].(K2a/19)

On iki yıl İrân mülkide тұrup buzuqluq kıldı, **ol nev'** [**kim** az yerde âbâdânlıq qaldı] (F729b/29)

On iki yıl İrân mülkinde тұrup vîrânlıq kıldı. Vîrânlıq **şol hadde** yetişdi [**ki** az yerde âbâdânlıq qaldı] (K5b/18-19)

Bir başka örnekte, Osmanlıca metinde ana cümleye zaman anlamı ile katılan ilgi cümlecığının sınırı belirsizdir. Orijinal metinde zaman sınırı Pişdâdîlerin tükenmesidir, ancak Osmanlıcada “*kim*”li cümlenin *yörüdi* yüklemine kadar genişletilebileceği de görülmektedir:

Köprek evkât Ceyhün kırağında bolup Etrâk bile uruşup yürür êrdi **ol vaqtқаça** [**kim** Pişdâdîler tükendiler] Efrâsiyâb yine Tûrân'dın İrân qaşdığa sipâh tartıp yörüdi (F730a/27)

Ekşer evkât Ceyhün kenârında olup Etrâk'le uruşurdı, **tâ şol vaqte degin** [**kim** Pişdâdîler dükenüp]? Efrâsiyâb yine Tûrân'dan 'asker çeküp İrân qaşdına yörüdi]? (K7a/7, V7b/6-7)

III. Sonuç

Tevârih-i Mülûk-i Acem'in Osmanlıcaya tercümesinde alt alta sıralanmış cümleler yer yer orijinal metinden farklılaşmaktadır. İki metnin bu tip yapılar bakımından karşılaştırılması, Türkçenin alta sıralama imkânlarının bolluğuna rağmen Farsçadan kopyalamış olduğu yan cümle yapısının Türk lehçelerine nasıl uyarlandığını da ortaya koymaktadır.

İki metinde alta sıralanmış cümlelerin kuruluşunda ana hatlarıyla şu farklar tespit edilebilmektedir:

Çağatayca metinde Fars tipi alta sıralama Osmanlıcaya kimi örneklerde fiilimsi gruplarıyla aktarılmıştır. Ters örnekler de az olmakla beraber vardır.

Osmanlıca tercümede yer alan Farsçadan kopyalanmış alta sıralama işlevli bağlaçların, fiilimsi grupları ile bir arada kullanıldığı melez yapılara kaynak metinde rastlanmaz.

Çağatayca metinde olgusal olmayan *emret-/buyur-* gibi fiillere, yüklemi geçmiş zamanda çekimlenmiş “*ki(m)*”li yan cümlelerin bağlandığı durumlar, tümleş yan cümlelerinin iki metinde farklılaşmasına neden olmuştur. Daha önceki çalışmalarda fazla işlenmemiş bu yapının Çağatayca metin için tipik, Osmanlıca metin için istisnai olduğu görülmektedir.

Osmanlıcada ilgi cümlecikleri ile nitelenen ögelerin ana yüklemle ilişkisini gösteren hâl eklerinde standart dışı kullanımlar mevcuttur. Çağatayca metinde böyle yapılar iki örnekten ibarettir.

Çağatayca metinde appozisyon durumundaki kelime grupları Osmanlıcaya bazen “*ki(m)*”li ilgi cümlecığı bazen de sıfat-fiil grupları ile aktarılmıştır.

Ana cümle yükleminden sonraya yerleştirilmiş Fars tipi yan cümlelerin, alta sıralamadan çok yan yana sıralama sayılabileceğini iki metin arasındaki tercüme eş değerleri de göstermektedir.

Yukarıda sıraladığımız farklılardan 2. maddede geçen Farsça cümle bağlaçlarının, zarf-fiil ekleri ile bir arada kullanıldığı yapılar, yabancı alta sıralama sisteminin Türkçe söz dizimine uydurulduğu örneklerdir. Söz konusu melez yapılar Çağatayca metinde yok denecek kadar azdır. Fars tipi ilgi cümleciklerinin ana cümleye birleştirilmesinde Çağatayca metin, kurallara uygunluk bakımından Osmanlıca metinden daha ileride görünmektedir. Çağatayca metinde Hint-Avrupa dillerine özgü alta sıralama Osmanlıca tercümesine göre daha sık, daha kurallı ve daha çeşitli işlevlerle kullanılmaktadır. Çağatayca metindeki bu gibi hususiyetlere bakılacak olursa Osmanlıcada Farsça cümle yapılarının daha yüksek oranda Türkçeleştirilmiş olduğu söylenebilir. Diğer yandan 5. maddede değindiğimiz alta sıralayıcı bağlaçların yan yana sıralama işlevi üstlendiği kullanımlar, yabancı unsurların iki metinde de Türkçeye uyarlandığı durumlardır.

Dijital kopyalarından faydalandığımız nadir eserler

- F Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul. Fatih: no. 4056 (Çağatayca metnin Fatih nüshası)
- K Mısır Milli Kütüphanesi, Kahire. Katalog kayıt numarası: 752 (660)
- V ‘Alī Šīr Nawā’ī: Tarīh-i Fenāyī, Peç, [1783] = 1199 h. [VD18 14890739-001] Bayerische Staatsbibliothek: 4 A.or. 3330 (Osmanlıca tercümenin matbu Viyana nüshası: <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV005466274>)

Kaynakça

- Aarts, B. (2006). Subordination. In *Encyclopedia of Language & Linguistics* vol. 12, pp. 248–254.
- Abdurahmanov, G. (1958). *Kuşma gap sintaksisi asâsları*. Taşkent: Uzbekiston Fanlar Akademiyası.
- Abik, A. D. (1993). *'Alî Şîr Nevâyî'nin risaleleri, Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-i 'Acem, Münşe'ât, metin, gramatikal indeks, sözlük*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akalın, Ş. H. (1995). Eski Anadolu Türkçesinde cümle başı edatlarıyla kurulmuş cümleler. *Türk Dili*, 518, 156-163.
- Akalın, Ş. H. (2004). Eski Anadolu Türkçesinde *ki*'si düşmüş cümleler üzerine. *Zeynep Korkmaz Armağanı* içinde s. 51-60. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Altun, H. O. (2020). *Tercüme-i Tevârih-i Mülûk, Nevâyî'nin Fars hükümdarları tarihi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Coşkun, H. (2019). Türkçe çekimsiz tümleç yan cümlelerinde olgusalığın kapsamı. *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology*, 29(1), 1-25.
- Csato, E. and Johanson, L. (1992-93). On gerundial syntax in Turkic. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 46(2/3), 133-141.
- Csato, E. (2010). Two types of complement clauses in Turkish. In *Turcology in Mainz / Turkologie in Mainz* (eds. J. Rentzsch, H. Boeschoten), pp. 107-122. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Dixon, R. M. W. (2009). The semantics of clause linking in a typological perspective. In *The semantics of clause linking. A crosslinguistic typology* (eds. R. M. W. Dixon, A. Y. Aikhenvald), pp. 1-55. Oxford.
- Eckmann, J. (1988). Çağatayca yardımcı cümleler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1959, 28-58.
- Eckmann, J. (1966). *Chagatay manual*. Bloomington: Indiana University.
- Eker, Ü. (2019). Çağatay Türkçesi metinlerinde “-DI + şahıs eki + êrse” yapısı ve işlevleri. *Kilitbahir*, (15), 37-80 . DOI: 10.5281/zenodo.3445497.
- Erguvanlı, E. (1980-1981). A case of syntactic change: *ki* construction in Turkish. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Hümaniter Bilimler*, 1-9, 111-140.
- Esir, H. A. (2014). Bursalı Lâmiî Çelebi'nin Ferhâd u Şîrîn'inin Ali Şîr Nevaî'nin Ferhâd u Şîrîn'i ile mukayesesi. *TUDED*, 50 (50), 39-64.
- Gülsevin, G. (2001). Türkiye Türkçesinde birleşik zarf-fiiller. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), 125-143.
- Johanson, L. (1991). Some remarks on Turkic 'hypotaxis'. *Linguistische Beiträge zur Gesamtturkologie*, s. 210-224, Budapeşte. [*Ural-Altäische Jahrbucher*, 47, (1975), 104-118'den tıpkıbasım.]
- Johanson, L. (1995). On Turkic converb clauses. In *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms—adverbial parti-*

- ciples, gerunds* (eds. M. Haspelmath, E. König), pp. 313-347. Berlin & New York: Mouton deGruyter.
- Johanson, L. (2013a). *Structural factors in Turkic language contacts*. (çev. Vanessa Karam). Routledge.
- Johanson, L. (2013b). Selection of subjunctors in Turkic non-finite complement clauses. *Bilig*, 67, 73-90.
- Kaçalın, M. (2011). *Niyâzî. Nevâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karabulut, F. (2009). Köktürkçenin sıfat-fiilli yapı tipolojisi. *Bilig*, 48, 91-118.
- Karahan, L. (1992). Görülen geçmiş zaman eki “-di/-di”nin tarz ve bağlama fonksiyonuna dair. *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan*, XXVIII/1-2, 335-341.
- Karahan, L. (2000). Yapı bakımından cümle sınıflandırmaları üzerine. *Türk Dili*, 2000/II (583), 16-23.
- Mansuroğlu, M. (1955). Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcıları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1955, 59-71.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. ve Svartvik, J. (1985). *A comprehensive grammar of the English language*. Londra: Longman Publishing Group.
- Şenlik, A. Ş. (2006). *Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen unter besonderer Berücksichtigung der interpropositionalen Kausalität*. Inauguraldissertation zur Erlangung des Akademischen Grades eines Dr. phil. Mainz: Philosophie und Philologie der Johannes Gutenberg-Universität.
- Şenlik, A. Ş. (2011). Osmanlı Türkçesindeki cümle bağlaçlarının tasnifine dair bazı öneriler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 45, 251-268.
- Şenlik, A. Ş. (2016). Türkiye Türkçesinde cümle bağlacı olarak kullanılan “ve” ve “da” hakkında bazı mülahazalar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 54, 111-127.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk dünyası el kitabı* içinde Cilt II, s. 69-119. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tekin, T. (1998). *Orhon yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul.
- Türk, V. (2010). Lehçeler arası ilişkiler ve Oğuz Türkçesinde bir Nevâî eseri. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 28, 395-408.
- Türk, V. (2018). *Ali Şir Nevâyî Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ (metin-aktarma-dizin-tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Türk, V. (2019). *Ali Şir Nevâyî Tevârih-i Mülûk-i 'Acem*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Windfuhr, G. and Perry, J. R. (2010) Persian and Tajik. In *The Iranian languages* (ed. G. Windfuhr Ed.), pp. 416–544. London and New York: Routledge.

Extended Summary

The works translated from Chagatai to Ottoman Turkish are limited to two prose works and a masnavi written by Nevayi. One of these works is *Tevarih-i Muluk-i Acem*, which is about the history of Iranian ruler dynasties from the earliest human-beings until the collapse of Sassanids in the 7th century. *Tevarih-i Muluk-i Acem* was written at the end of the 15th century and translated to Ottoman Turkish in the 16th century. The comparison of Chagatai text with its translation regarding to the structure of compound sentences, shows that there are some differences between Chagatai and Ottoman Turkish that have not been examined so far. These syntactical distinctions are particularly noteworthy in terms of Indo-European model of clause subordination whose examples are abundant in both texts. Frequency of the finite clauses which are subordinated to a superordinate sentence via free subjunctors copied from Persian is a typical feature of the texts belonging to Chagatai and Ottoman period.

Clause subordination system of Turkic which is a left-branching language, is different than the one copied from a language mostly right-branching like Persian, in terms of finiteness, position and the subjunctors. Free subjunctors which is something almost nonexistent are employed to subordinate finite clauses to a superordinate sentence in Persian. Free subjunctors in Turkic are almost nonexistent. Subordinated clauses are mainly infinitized in Turkic via bound morphemes like adverbials and participles. Finite clauses on the other hand, can function as complement or adverbial clauses in Turkic when they are positioned where an argument or adjunct supposed to be placed in a superordinate sentence, i.e., before matrix predicate. Subordinated clauses of Persian model can be positioned after the matrix predicate.

In some instances, whose various types are found in Ottoman texts, free subjunctors copied from Persian and the bound morphemes of Turkic are combined in order to link a subordinate clause to a superordinate sentence. Those subordinate clauses are infinitized using bound morphemes and subordinated to a matrix predicate via free subjunctors. This kind of combination is called “hybrid” since two distinct subordination systems are mixed. Hybrid structures are a solution to adapt the subjunctions of Persian like *çün, ki* and *tā* to the syntax of Turkic. That way, the foreign syntax model becomes less alien to the Turkic.

In terms of the translation of subordinated sentences, Ottoman text is mostly loyal to the original version. Since the studies dedicated to comparison of Ottoman and Chagatai syntaxes are limited, it is difficult to categorise the distinctions as rules or characteristics or individual preferences of the authors. There are examples where Indo-European type subordinate clauses in Chagatai are transferred to Ottoman Turkish appropriately to the Turkic syntax, or vice versa. Based on current literature we cannot decide if they reflect a propensity, tendency or the translator’s choice. As a result of the comparison, however, it is seen that the Indo-European model is used more frequently and with more diverse functions in the Chagatai text than the Ottoman translation. Another noteworthy peculiarity of Chagatai text is that there are no examples of hybrid structures mentioned above.

The most remarkable distinctions between the two texts occur in a particular type of the clauses which are connected to another sentence via *ki(m)*. Ottoman Turkish versions of those clauses are clearly complement clauses; they have the regular structure which consists of three elements: a non-factive matrix predicate, *ki(m)* and optative predicate of the subordination. Non-factive predicates with optative subordinate clauses are the tools of stating demand, hope, order, etc. i.e., they express what is hoped / ordered / demanded to happen, not what really has happened. The sentences in question, are on the other hand, are structured in Chagatai differently. Instead of optative, finite verb of the clause is in the past tense. Such clauses cannot pose a complementation anymore, since they express the activity, not the content of a demand or order. Those clauses are seemed to be coordinated, considering they express what happened after (or due to) the demand / order, etc. and *ki(m)* functions as a conjunctive but not a subjunctive.

There are also some differences between two texts concerning the Persian type relative clauses. From the syntactical regularity point of view Chagatai text seems more standardised. Case of the head nouns of the relative clauses has to be in accordance with the predicate valence. In some instances, Ottoman text violates this rule, and the head nouns stay in nominative case despite its grammatical role in the sentence. Appositive word groups which are found in the Chagatai text are translated to Ottoman Turkish sometimes with a Persian type relative clause with *ki(m)* or with a Turkic participle.

The translation equivalents between the two texts show that the free subjunctives of Persian origin might function as coordinative conjunction rather than subordinative in Turkic. Especially postpositive clauses, i.e., positioned after the matrix predicate, can be easily interpreted as coordination. Those instances are the examples that Persian type subordination are adapted to Turkic syntax to some degree in both texts. Except from such a function shift, features such as the absence of hybrid structures and the standardised integration of relative clauses into the superordinate sentence show that the rate of hybridization of the Persian type subordination in Nevayi's text is lower than that of the Ottoman text.

